

С.А.Ошорова

Буряад аман зохёол

Аннотаци

Буряад аман зохёол. Буряад арадай аман зохёол гүнзэгырүүлэн шудалха талаар дунда һургуулиин, мүн оюутадай, бэшэшье буряадайнгаа аман зохёолоор һонирходог хүнүүдтэ туһаламжа болон дурадхагдана.

Оршол

Арадай аман зохёол гү, али фольклор (англ. folk – lore) хадаа анхан эртэ урда сагһаа аман үгөөр дэлгэрһэн зохёол юм.

Буряд аман зохёол хадаа анхан урда сагһаа буряд арадай дунда аман үгөөр дэлгэрһэн зохёол болоно.

Арадай аман зохёол хадаа эртэ урда сагһаа, үзэг бэшэгэй бии болоогүй үеһөө эхилэн хүгжэжэ ерэнэн байна. Үзэг бэшэгэй бии болоһон сагһаа эхилэн, аман зохёолой хажуугаар бэшэмэл зохёолнуудыг найруулан зохёодог болоһон юм. Тиигэжэ зохёолнууд хоёр янза болоһон түүхэтэй.

а) Аман зохёолнууд гү, али аман үгөөр арадай дунда дэлгэрһэн зохёолнууд;

б) Уран зохёолнууд гү, али бэшэгээр арадай дунда дэлгэрһэн зохёолнууд.

Аман болон уран зохёолнууд удхаараа, түхэлөөрөө, үгүүлбэрсээрээ, үүргээрээ г.м. адли байхынгаа хажуугаар, баһа онсо илгаатай юм.

Аман болон уран зохёолнуудай адли талань юуб гэхэдэ, аманшье, бэшэмэлшье зохёолнууд бодото байдалда байһан, болоһон, үзэгдэһэн юумэн, үйлэ, үзэгдэл тухай зураглан харуулһан найруулганууд юм. Энэмнай удхынгаа талаар болоно. Түхэлөөрөө талаар баһа адли талануудтай юм. Жэшэнь, дуунууд хадаа аянгалан дуулаһан абяануудһаа бүридэһэн түхэлтэй зохёолнууд болоно; оньһон болон хошоо үгэнүүд бадаглан хэлэһэн шүлэгүүдһээ бүридэһэн хөөрөөнүүд зураглан найруулагдаһан дунда хэмжээнэй зохёолнууд болоно г.м.

Аман болон уран зохёолнуудай ондо ондоо талань юуб гэхэдэ, нэн түрүүн удхаараа илгаатай юм. Аман зохёол гээшэ анхан эртэ урда сагһаа хүн түрэлтэнэй отогтон болон угсаатан байха үеһөө, ухаан бодолойнь һайса хүгжөөгүй, юртэмсын нара һара, одо мүшэд, харанхы һаруул тухай; тойроод байһан дэлхэйн юумэнүүд болохо хада уула, ой

хүбшэ, гол горход, нуур далай тухай; байгаалийн үзэгдэлнүүд болохо үдэр хүни, халхи шуурган, саһан бороон, хүйтэн халуун тухай; зун намар, үбэл хабар болон, жэлэй дүрбэн сагай эрьесэ, наранай гараха орохо тухай г.м. юун гээшэб, ямар шалтагаанһаа иимэ юумэнүүд болоноб гэжэ мэдэхэгүй дээрэһээ, эдэниие юрэ бусын шэдитэ юумэн, үйлэ, үзэгдэлһөө болоһон удхатайгаар ойлгодог, тиигэжэ һанадаг, тиигэжэ аман зохёол соогоо хэлэдэг байһан гээшэ. “Үни холо үнгэрһэн сагта, отогтон болон угсаатанай хүгжэлтын эхин үедэ ажаһууһан буряадууд тухай домогуудые зохёодог байдаг,” - гэжэ А.И.Уланов бэшэнэ. “Буряадай баатарлиг үльгэр “Гэсэр” гэхэн ном соогоо М.П.Хомонов иигэжэ бэшэнэ: “Домогуудай бии болоһон шалтагаан хадаа эртэ сагай хүнүүдэй байдалһаа тэдэнэй байгаали тухай бодотоор мэдэдэггүйһөө эхитэй”. Ямаршые аман зохёол соо, тэрэ тоодо домогууд соо зоной өөрынгөө бодол, ажабайдал, оршон тойронхи юумэнүүдые аман үгөөрөө зураглажа байхадаа, тэрэнэйнгээ элдэб ушарнуудай шалтагааниие ямараар ойлгожо, мэдэржэ байһанаа харуулна. Тиихэдээ хүнүүд хараһан, үзэһэн, дуулаһан юумэнүүдээ шэдитэ удхатайгаар гэхэ гү, али домоглолой ёһоор тайлбарилжа хэлэдэг байһан гээшэ. Энээн тухай А.И.Уланов иигэжэ бэшэнэ: “Эртэ урдын сагай хүнүүдэй ухаан болон бодол юумые хамтаруулан гү, али синкретичнээр ойлгодог байһан гэжэ домогууд гэршэлнэ. Жэшээн, буряад домогууд соо бүхы юумэн, амитай болон амигүй байгаалийн үзэгдэлнүүд хүндэл адли шэнжэтэй, хүдэлжэ, мэдэржэ, бодомжолжо, нэгэ дүрсэтэй, нэгэ түхэлтэй болошоод байһан юумэн гэжэ тайлбарилдаг юм”. Жэшээлхэдэ, наран эртэ урдын хүнүүдэй һанамжаар бүхы дэлхэйе дулаасуулжа, гэрэл үгэжэ байдаг тон ехэ хүсэ шадалтай, хүнүүдтэ тухатай, хүнһөө олон дахин үлүү удхатай тэнгэрийн юрэ бусын амитан гэжэ тайлбариллагдана. һара болон одо мүшэдые хараад, тэнгэрийн амитадай сугларжа, хөөрэлдөөгөө хэдэг дэлхэйдэл адли газарнууд гэжэ этигэнэд. Саһа бороон, халхин шуурган, тэнгэрийн дуун, сахилгаан болон байгаалийн бэшэ үзэгдэлнүүд тэрэ сагай хүндэ онһон шэнжэтэйгээр һанагдажа, өөр өөрын эзэтэй

болгогдоно. Эдэ эзэдүүд тэнгэридэ ажаһуудаг, газар дэлхэйдэ боложо байһан бүхы юумэн тэдэнэй мэдэлдэ байдаг, тэнгэритэнтэй сэхэ холбоотой, тэнгэришүүлһээ дулдыдана гэжэ ойлгоно. Тэрэшэлэн ойлгожо, оршолон юртэмсын байра байдалыс тайлбарилалдаагүйдэнь бага мэдэсэтэй, дүршэл багатай байһан тэрэ сагай хүнүүдтэ ондоогоор аргагүй байгаа. Юуб гэхэдэ, ойлгосо мэдэсынгээ һая хүгжэжэ эхилхэдэ, хүн өөрынгөө мэдэрэлһээ, ойлгомжоһоо, олоной үйлэ хэрэгүүдһээ, дүршэлһөө үндэхэлдэг байһан.

Тиигэжэ хүнүүдэй ажабайдалда болоһон үйлэ хэрэгүүдыс: баяр, жаргал, амгалан байдал, дайн сэрэг, үбшэ зоболон г.м. - тэнгэришүүлтэй холбоно. Хүнүүдэй амгалан ажаһуугаа һаа, һайн сэдхэлтэй тэнгэришүүл туһална гэжэ бодоно. Үбшэ зоболоной, ган гасуурай болобол, муу һанаатай тэнгэришүүл хоро хүргэнэ гэжэ этигэнэд. Эндэхээ уламжалан, тэнгэришүүлыс хоёр бүлэгтэ илгана. Манзан Гүрмэ төөдэй урин налгай абари зантай тэнгэри, тэрэнэй мэдэлдэ һайн һайхан тэнгэришүүл болохо наран, бороон, тэнгэрийн долоон дархашуул ороно.

Сагаан сэдхэлтэ, һайн тэнгэришүүл баруун зүгтэ ажаһуудаг. Тэдэнэй аша туһаар дэлхэй дайда сэсэглэжэ, ногооржо, хүн зон, бүхы амитад амгалан ажаһуудаг гэжэ эртэ урдын зон этигэнэ.

Зүгөөр зүүн зүгтэ ажаһуудаг тэнгэрийн амитад хара сэдхэлтэйгээр, муу һанаатайгаар харагдана. Эдэнэр газар дэлхэйс хооһолхо, бүхы амитан юумэ үгы хэхэ зорилготой хорото ябадал хэдэг гэжэ эртэ урдын хүнүүд һанана. Маяс Хара төөдэй муу ёрото зүүнэй тэнгэришүүлэй шэнжэ шанар хорото манан, харланги тэнгэри болоно. Зүүнэй тэнгэришүүл сооһоо эгээн хүсэтэйнһ Атай Улаан юм. Тэрэнэй үс бэсын таһардаһан нара залгихаяа оролдоно. Эндэ хэлэгдэхэн хоёр бүлэг тэнгэришүүлэй хоорондо замхадаггүй, саг үргэлжын тэмсэл боложо байһаар зураглагдана.

Аман зохёол дотор уран бэрхэ, ухаатай сэсэн эхэнэрнүүд, эрэлхэг зоригтой эрэшүүл, дүршэл ехэтэй үбгэд хүгшэд, мүн хүнэй “нүхэр”

болоһон ан адагуусан, илангаяа хүлэг морид, хүнэй хэрэглэжэ байһан юрын модон, шулуун, номо годли, эмтэй домтой ургамалнууд, булагай уһан г.м. магтагдажа, тусхай шэдитэй байһаар зураглагдаһан байха юм. Жэшээлхэдэ, юрын модон баһа өөрын үндэһэ һууритай. Юуб гэхэдэ, эртэ урда сагай хүнүүд ажамидархын тула, модо шулуу хэрэглэжэ, отог үргөө барина, зэрлиг ангуудыг модоор сохижо, шулуугаар шэдэжэ унагаана, модо шулуугаар бэсэ элдэб дайсаднаа хамгаална. Тиихэдэ тэрэ сагай хүнүүдтэ модон шулуун хоёр хүнэй хүсэ шадал нээхэ өөрын шэдитэй хэрэгсэлнүүд гэжэ тоологдоно. Саашадаа шулуу модондо уяад, һүхэ, алха, жада г.м. зэр зэбсэг дархалжа һурахадаа, модо шулуунай ямар ехэ хүсэтэй болодогыг ойлгоно. Зүгөөр энэ ушар зүбөөр тайлбарилжа шадахагүй байжа, модо шулуун өөрын шэдитэй, амиды юумэн мэтээр һанагдана. Тиихэдэ модон шулуун хоёр эртэ урдын хүнүүдэй хүсэн дээрэнх хүсэ нэмэхэ, шадалынх бүри ехэ болгохо шэдитэй, туһалха, абарха зэр зэбсэг, нүхэр, һүлдэ болоһон юм. Энэ ушарһаа аман зохёол соо магтаал һайшаалда орожо, уран гоёор зураглагдана. Жэшээлхэдэ, “Гэсэр” үльгэрэй баатар Бүхэ-Бэлигтэ газарта буужа, дайсадтай тэмсэхынгээ урда тээ, Хан - Хюрмас тэнгэри эсэгһээн хэдэн юумэ эрижэ абана:

... Дүрбэн далай тобшолуулха
Дүрбэн эльбэтэ модоёо үгэхэ гүт?
Зулай дээрэ табигдадаг
Элитэ зандан модоёо үгэхэ гүт?
Мянган зада таһалагша
Задай улаан шулуугаа үгэхэ гүт?

Эндэ Бүхэ-Бэлигтэ баатарай дайнда хэрэглэхэ шэдитэ модон шулуун хоёр тухай хэлэгдэнэ гэшэ.

Эртэ урда сагта хүнүүд элдэб шалтагаанһаа боложо үбдэдэг, шархатадаг байһан гэшэ ааб даа. Үбшэн хүнүүдээ эдэгээхын тула, али бүхы арга хэрэглэдэг байгаа. Тэрэ тоодо оршон тойронхи байгаалида ушардаг таараха бодосууд, ургамалнууд, хүйтэн халуун уһатай булагууд,

мүн шубуудай, ангуудай зарим зүйлнүүд хэрэглэгдэдэг байһаниинь дамжаггүй. Хүнэй бэе элүүр энхэ болгоходо, эдэнэй тусгаар туһатай байһые мэдэжэ, магтан хөөрэлдэдэг байһан. Гэбэшье ямар шэнжэ панараараа туд юумэнүүд хүндэ туһатай байһаниинь сэхэ мэдэгдэхэгүй дээрэһээ, ямар нэгэ шэдитэ шэнжэ панартайгаар ойлгогдожо, уранаар найруулагдана. Жэшээлхэдэ, “Гэсэр” үльгэрэй баатар Наран-Гоохон абхайн ехээр үбдөөд байхада, булжамуур шубуу асаржа, бэеыень дахахадань эдэгэнэ:

Азарга сагаан булжамуур
Наран Гоохон абхайн
Үльбэр үбшэн хоёрынь
Эмнэжэ домножо бодхобо,
Ханяада тахал хоёрынь
Эдэгээжэ заларуулжа ошобо.

Эдэ мурнүүд булжамуур шубуунай ханяада, тахал эдэгээжэ шадаха шэдитэй байһаар, эртэ урда сагай хүнүүдэй этигэжэ байһые гэршэлнэ.

Ажал хүдэлмэридэ дүршэлтэй болохо бүри эртэ урда сагай хүнүүд тэрэ сагтаа зэрлиг ябаһан ангуудые баряад хургажа нүхэсэнэ, байһаар тэдэнь гэрэй амитад болоно. Тиигэжэ адуу моритой, үхэр малтай, хони хурьгадтай, нохой болон шубуудтай боложо, ажамидаралдаа тон шухала туһаламжа олоно. Тэрээн хоорондо хүнүүд эдэ амитадые, юрэнхыдөө дэлхэйн бүхы амитадые хүн шэнги ухаатай, хөөрэлдэхэ шадалтай байһаар этигэжэ ябаһан юм. Энэ ушар мүн баһа үльгэр домогуудта уранаар зураглагдаһан байдаг. Жэшээлхэдэ, “Аламжа Мэргэн” гэжэ үльгэр соо гол үйлэдэгшэ нюур болохо морин эзэндээ иигэжэ хэлэнэ:

Наян алда бэетэй,
Найман дэлим шэхэтэй
Нарихан шарга мориниинь
Инсагаалжа хэлэбэ,
Үүргэжэ үгэлбэ:
- Ягша Хара абгайшни

Һүлдэ Һүнэһэн хоёрынь
Гадаада далайн гараанда,
Газар дайдын үнсэгтэ,
Ехэ шара нуурта
Хонгор галуун боложо,
Тамаран наадажа ябанал, - гэбэ.

Энэ мориной ямар ухаатай, эзэндээ тухатай байһые эндэ өөрынь хэлэһэн үгэнүүдээр ойлгонобди.

Буряд арадай аман зохёолнууд эртэ урда сагай зохёолшодой болон дамжуулан тараагшадай ажабайдалые, һанал бодол харуулдаг юм. Тиимэһээ тэрэнэй эгээн хуушаниинь домогууд болоно. Хүсэ ехэтэ Задай шулуун гайхамшагта, амидыруулха эди шэдитэй ногоон, модон, наран, абарга томо амитад тухай үльгэрнүүд, домогууд, хөөрөөнүүд, онтохонууд соо байдаг гээшэ.

Аман болон уран зохёолнуудай ондоо талань үшөө юуб гэхэдэ, тэдэнэй түхэлөөрөө илгарал болоно. Арадай байдалда үзэгдэһэн ехэ хэрэг, үйлэнүүдые, ажабайдалайнь хубилалтые, дайн байлдааниие г.м. зураглан харуулһан аман зохёолнууд үльгэрнүүд болон домогууд байхадань, бэшэмэл зохёолнууд болоно. Тиин үльгэрнүүдынь түхэлөөрөө шүлэглэмэл байхадань, туужанууд, домогууд, онтохонуудынь хөөрөөрэн зохёолнууд (повествовательные произведения) байдаг юм. Эдэмнай дунда хэмжээнэй аман болон бэшэмэл зохёолнууд болоно.

Дунда хэмжээнэй аман зохёолнууд болохо онтохонууд (сказка), бэшэмэл хөөрөөнүүд (рассказ) удхаараашье, түхэлөөрөөшье илгаатай ха юм: онтохонууд шэдитэ, амитад тухай болон ажаһуудалай гээд илгархадань, хөөрөөнүүд хүнэй ажабайдалда хабаатай юумэ, үйлэ, үзэгдэл зураглаһан байдаг.

Бага хэмжээнэй таабаринууд, оньһон болон хошоо үгэнүүд, үрээл болон хараалнууд г.м. эртэ урда саһаа мүнөө болотор аман үгөөр зохёогдон дэлгэржэ байдаг тула, удхаараашье, түхэлөөрөөшье арадай аман зохёолнуудта хабаадуулагдана. Эдэ зохёолнууд анха түрүүнһээ

аман үгээр найруулагдан дэлгэржэ байһан, тэдэ үзэг бэшэгэй бии болоһон саһаа хойшо бэшэжэ абтадаг болонхой.

Бага хэмжээнэй аман зохёолнууд мүн үгүүлбэрээрээшье, үүргээрээшье илгаатай: тэдэ аман үгөөр толгой һүүл дахуулан шүлэглэһэн түхэлтэй байха зуураа, тусхай ушараар гү, али зугаа нааданай, сэсэ болон үгэ буляалдаанай, хурим түрын, баяр ёһололой г.м. үедэ хэлсэгдэдэг гээшэ.

Арадай аман зохёолой онсо шэнжэнүүдынь үшөө юун болоноб гэхэдэ, аман зохёол зоной хамтаараа зохёһон бүтээл болоно, харин бэшэмэл уран зохёол нэгэ хүнэй зохёһон бүтээл болоно. Мүн аман зохёол олон үсын зоной найруулан тула, олон янзаар хэлэгдэдэг гү, али хубилбаритай (вариантнуудтай) юм, харин уран зохёол ганса хүнэй найруулан тула, нэгэ янзаар бэшэгдэһэн, хубилбаригүй байдаг.

2. Буряад аман зохёолой илгарал.

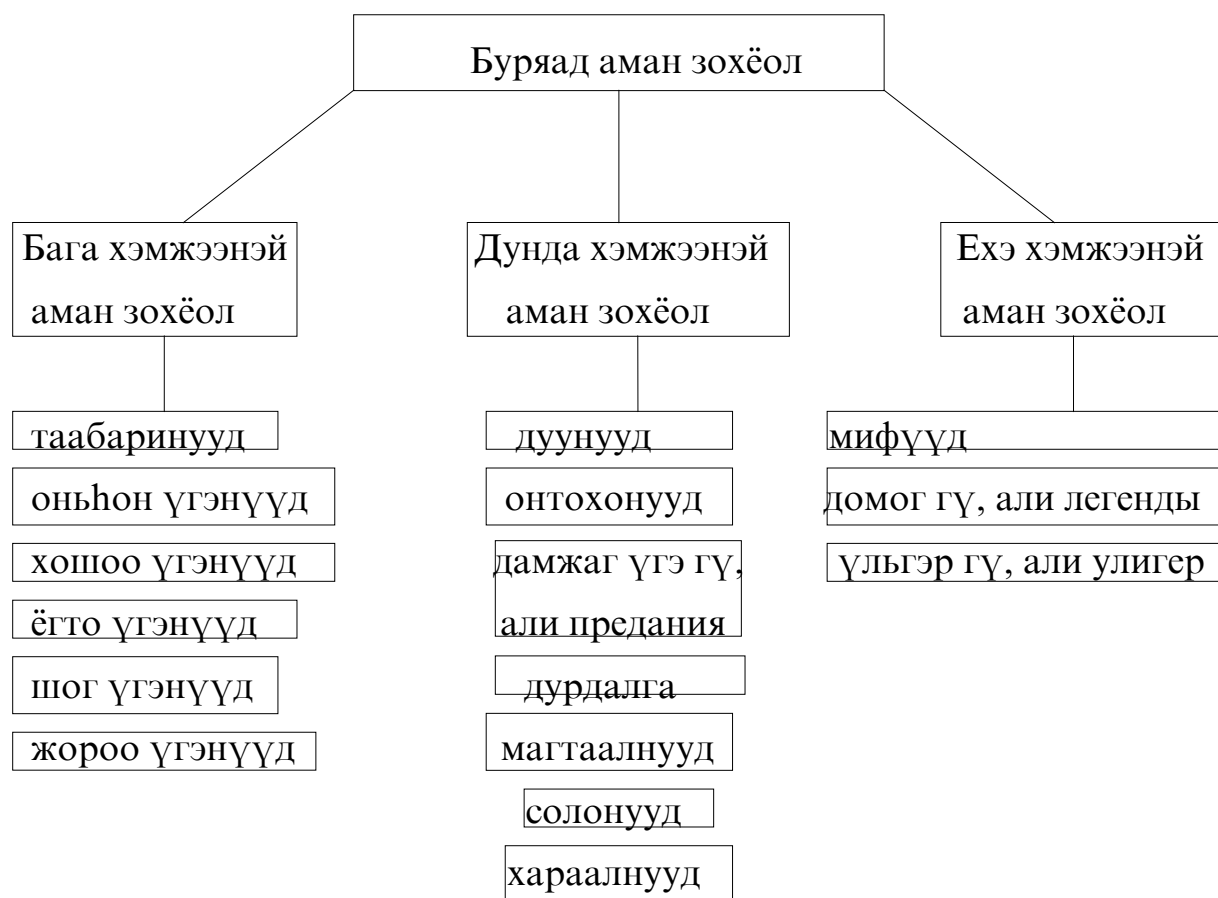
Буряад арадай аман зохёолнууд удха, түхэл, үгүүлбэри, хэрэглэлгэ болон хэмжээгээрээ илгардаг. Тиихэдээ нэн түрүүн бага, дунда, ехэ хэмжээнэй гээд бүлэглэн илгаруулагдадаг заншалтай гээшэ.

а) Бага хэмжээнэй аман зохёолнуудта таабаринууд (загадки), онһон үгэнүүд (пословицы), хошоо үгэнүүд (поговорки), ёгто үгэнүүд (иронии), шог үгэнүүд (шутки), жороо үгэнүүд (скороговорки) г.м. хабаадана.

б) Дунда хэмжээнэй аман зохёолнуудта дуунууд (песни), онтохонууд (сказки), дурдалганууд (воспоминания), магтаалнууд (оды), солонууд (прославления), үрээлнүүд (благопожелания), хараалнууд (проклятия) г.м. орохо болоно.

Аман зохёолнууд найруулагдаһан түхэлөөрөө хөөрэхэн, шүлэглэхэн, зүжэглэхэн байдаг. Хөөрэхэн зохёолнуудта мифүүд, домог (легенды), онтохон (сказания), дамжаг үгэнүүд (предания), дурдалганууд (воспоминания) г.м. хабаадана. Шүлэглэмэл зохёолнуудта үльгэр, дуун,

магтаал, соло, үрээл, хараалнууд г.м. бага хэмжээнэй аман зохёолнууд хабаадана.

3. Бага хэмжээнэй аман зохёол

Таабаринууд

Удхаараа нюуса, түхэлөөрөө шүлэглэмэл, хэмжээгээрээ багахан, үүргээрээ үхибүүдэй болон бусад хүнүүдэй ухаа бодол хүгжөөхэ зорилготой аман зохёолыг *таабари* гэнэ. Таабаринууд тайлтатай байдаг.

Таабаринууд удхаараа олон янзын юумэ тэмдэглэһэн байдаг:

а) *Байгаалин үзэгдэлнүүд (аадар, бороо, сахилгаан, халхин, нара, нара, одо мүшэн г.м.)*.

Сагааниинь ябая гээ.

Хараниинь байе гээ.

(газар, саһан)

Булан дээрэ

Болоһон хилээмэ.

(нара)

Ангар дээрэ

Алтан аялга.

(наран)

Амагүй мүртөө уудаг,

Амигуй мүртөө дуугардаг,

Хүлгүй мүртөө гүйдэг,

Хүр хүнгэрэг хаадаг.

Барихада, баригдадаггүй,

Барилдахада, диилэдэггүй.

(халхин)

Гайхама ехэ бэстэй

Газарта хүрэмэ дэлһэтэй.

(наран)

Зундаа урганагуй,

Үбэлдөө ургана.

(суг мүшэд)

б) *Хүн, тэрэнэй хуби (нюдэн, шэхэн, толгой г.м.)*

Аха дүү хоёр нэгэ бэһэтэй аад,
Бэе бэеэ харалсахагүй юм.

(нюдэн)

Адхахада, альга дүүрэхэгүй,
Табихада, талые дүүргэдэг.

(нюдэн)

Алтан жалгын үбһэ
Амталжа ядааб.

(альган)

Хоёр хонгор нуурта
Хододоо ногоон ургана.

(һорьмоһон)

Хадын хажууда хахархай тэбшэ.

(шэхэн)

в) *Амитанууд тухай (зэрлиг болон гэрэй амитанууд, шубууд, хорхой шумуул г.м.)*

Хаанай басаган
Хара торгон дэгэлтэй.

(турлааг)

Буур - буур дуутай,
Бухайр торгон дэгэлтэй,
Гол мүнгэн хуягтай,
Гансаараа ябаха ёһотой.

(шара шубуун)

Хяагтаһаа хилгаһаар бууба.

(абаахай)

Соохор һамган сагаан залитай.

(гулабхаа)

Аргамжагүйгөөр орёодог,
Амагүйгөөр хазадаг.

(могой)

Мигдар – мигдар гэшхэлтэй,
Мянган сагаан дахуултай.
Түгдэр – түгдэр ябдалтай,
Түмэн сагаан дахуултай.

(морин)

г) *Гэр бараан, тэдэнэй хэрэгсэлнүүд (ханза, үхэг, эргэнэг, шарга, тэргэ г.м.)*

Базаарай үүдэн баруун хойшоо хараа.

(эргэнэг)

Далаа тойроод далан могой,
Гэрээ тойроод ерэн могой.

(гэр шабаха)

Томско морин туруугүй,
Тобогой хээрэ ногоогүй.

(стол)

Ногтуу мангад гэртээ мухарья.

(шарга, шэбхэ адхаха)

Зуун хара ямаан соо

Зуудаг хара тэхэ.

(галай хабшаг)

Могой бэшэ аад, хадхууртай
Тэргэ бэшэ аад, мөөртэй.

(оёдолой машина)

Хаанда хайратай

Зондо этигэлтэй.

(шэгнүүр)

Уйтан гэр соо

Мүргэдэг хуса.

(уур, нюдүүр)

Түтэгэр һамган

Түмэн халааһатай.

(хурабша)

д) *Мал болон таряан ажал, тэрээндэ хабаатай зэмсэгүүд (хажуур, хамуур, трактор, комбайн г.м.)*

Бэсымни шииг нойгыс

Бэлхүүлһэнһээмни боожо хатааба.

(боолготой таряан)

Нэгэ эбэртэй хуса

Мянган хони урдаа туугаа.

(комбайн)

Ой соо

Оодогор нохой хусаа.

(һүхэ)

Далай дээгүүр

Дараанса хуулаа.

(газар хахалха)

Хии талын адуусе хибэн

Хүхөөр хуряаба.

(гараар үбһэ сабшаха)

Найгаа, найгаа нарһан

Наян долоон һалаатай,

һалаа бүрээ үүртэй

Үүр бүри үндэгэтэй.

(таряанай хоолос)

Тээ тэндэ тээхэлжэни

булаа һэм,

Тээ байгаад ошоходом

нюдөө бэлтылгээд,

Үнөө үрзылгөөд байгаа нэн.

(тарьян)

е) *Эрдэм ном тухай (ном, лагбан, гуурхан, дэвтэр, бэхэ г.м.)*

Эзэндээ эрхэ соохор,

Бэшэндээ бэрхэ соохор.

(ном)

Хонидынь хара,

Хорёонь сагаан.

(бэшэг, саархан)

Нимгэн хадын саанаһаа

Нэрэ нэрээ дуудалсаа.

(бэшэг)

Гүн худагай уһан хара,

Гүрэмэл могойн хушуун хара.

(лагбан ба ьэхэ)

Минии нэрэ миндас,

Мянган хоёр хуудаһан.

(ном уншаха)

Олосын нуурта олон боро нугуһад,

Тэдэниие тоологшо обоо тобоо хоёр.

(ном уншаха)

Таабаринууд урданай болон мүнөөнэй гээд илгаруулна. Заримдаа таабаринууд нэгэ мэдүүлэлһээ бүридэһэн байдаг. Жэшээн: Сонходо шандагад хоноо. (мүшэд). Хадада хатаһан мяхан (хүйһэн). Тас гээд танюулаадхиба. (фотозураг). Замбуулинай хорхой бултадаа хүдэлдэг. (шүдэн ба аман). Эндэ сабшаһан зомгоол Эрхүү хүрэтэр хийдэбэ. (бэшэг).

Хэрэглэгдэхэ литература

1. Балдаев С.П. Буряад арадай аман зохёолой түүбэри. Улаан - Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1960.
2. Бардаханова С.С. Малые жанры бурятского фольклора. Улан - Үдэ, 1982.
3. Махатов В.Б. Буряад аман зохёол. Улаан - Үдэ, 1998, I ч., II ч.
4. Түмэн таабари. Буряад арадай таабаринуудай суглуулбари. Буряадай номой хэблэл. Улаан - Үдэ, 1981.
5. Уланов А.И. Древний фольклор бурят. Улан - Үдэ: Бурятское кн. Изд-во, 1974.

Шалгалтын асуудалнууд:

1. Таабаринуудай дүрим мэдэхэ.
2. Таабаринуудай бии бололго болон илгаанууд.
3. Таабаринуудай гол удха шүлэглэмэл өөрсэ янза.

Онһон үгэнүүд

Удхаараа хургаал зааһан, түхэлөөрөө шүлэглэмэл, хэмжээгээрээ багахан аман зохёолыг *онһон үгэ* гэнэ.

Онһон үгэнүүд хургаал тэмдэглэһэн, удхаараа олон янзын байдаг.

а) *Түрэхэн нотаг, түрэлхи орон тухай:*

Түрэхэн дайда - түрэл эхэ,

Хүнэй дайда - хойто эхэ.

* * *

Өөрын дайда халуун,

Хүнэй дайда хүйтэн.

* * *

Гол голой нохой дуун ондоо,

Айл айлай хүүр үгэ ондоо.

* * *

Эмниг морин – адуугаа ханадаг,

Эжы абын хүбүүн – газар дайдаяа ханадаг.

б) *Ажсалай аша, хүдэлмэрийн хүсэн тухай:*

Ажалша хүн нүхэрөөр ядахагүй,

Ангууша нохой ойдо төөрихэгүй.

* * *

Аадар бороогой хүүлээр агаар арюун байдаг,

Ажал хүдэлмэрийн хүүлээр бээдэ амар байдаг.

* * *

Ажал хэжэ атархаха,

Хүдэлмэри хэжэ хүдэржэхэ.

* * *

Ажалша хүн хоймортоо нууха

Архинша хүн үүдэндээ хэбтэхэ.

в) *Эрдэмэй эди, хургуулин хургаал тухай:*

Эрхим баян - эрдэм,

Һунгана баян - хургаал.

* * *

Улайран толорхо гэжэ наран гарадаг,

Ухамайлан ухаарха гэжэ хүн түрэдэг.

* * *

Эрдэм бэлиг хэшэлээр олдодог,

Энхэ жаргал тэмсэлээр олдодог.

* * *

Хүнэй сэсэн – арадтаа

Хүлэгэй хурдан – адуундаа.

* * *

Эдир хүнэй ухаан һонор,
Сэлмэг тэнгэрийн одон ялагар.

г) *Эб найрамдал, энхэ амгалан байдал тухай:*

Замаг ехэтэй уһанда загаһан олон,
Зан һайтай хүндэ нүхэр олон.

* * *

Хоер хүн эбтэй болбол,
Түмэр хорёо мэтэ.
Хорин хүн эбгүй болбол,
Эбдэрхэ хорёо мэтэ.

* * *

Гэртэхи байдал – гэргэнэй,
Газаахи байдал эзэнэй.

* * *

Архинша хүн нохойн наһатай,
Ажалша хүн уга наһатай.

д) *Адуунай ашаг, малай хэишэг тухай:*

Тарган морин һайнда тоотой,
Ноед ламанар сэсэндэ тоотой.

* * *

Үхэр мал - үбһэ тэжээлээр,
Үхибүүд үбгэдэй һургаалаар.

* * *

Зүгөө алдабал, төөрихэ,
Зүгөө алдабал, зүдэрхэ.
Малаа алдабал, бүдэрхэ,
Мүнгөө алдабал, нэхэхэ.

е) *Хүнэй һайн болон муу ябадал, түхэл г.м.*

Һайн эрэ ябаһан үзэһэнөө хөөрэдэг,
Муу эрэ эдиһэн ууһанаа хөөрэдэг.

* * *

Хобдог хүндэ ноен дуратай,
Шашагандаг басагадта хүбүүд дуратай.

* * *

Сэсэн хүн сэсэншье байха,
 тэнэгшье байха
Сэбэр хүн сэгтэйшье байха,
 һаланшье байха.

* * *

Ганса сусал – галай дарамта
Гэргэн басаган – гэрэй дарамта.

ж) Хулгай, худал тухай:

Хулгайша хүнэй гар ута,
Худалша хүнэй хэлэн ута.

* * *

Худал үгэ хурдан,
Худагай оёор хүйтэн.

* * *

Үнэншэ хүн олондо этигэлтэй,
Худалша хүн хамагта этигэлтэй.

* * *

Зүб юумэн зүрхэнһөө халуун
Буруу юумэн булшанһаа хүйтэн.

* * *

Үнэ ехэтэй шулуунһаа,
Үнэн нүхэр хэрэгтэй.

з) *Залхуу хойрог тухай:*

Залхуу хүнэй заглуу хооһон,
Ажалша хүнэй амбаар дүүрэн.

* * *

Зөөлэн хүндэ хорхой үтэдэг,
Залхуу хүндэ зоболон ушардаг.

* * *

Эхэнэрэй муу – зүрхэнэй зоболон,
Ноёной муу – зоной зоболон.

* * *

Захуугай гэртэ түлээн үгы
Залгидагай гэртэ эдсэн үгы.

к) *Архи тамхин тухай:*

Архинша хүн нэгэ шэлээр ханадаггүй,
Ангууша хүн нэгэ гүрөөһөөр ханадаггүй.

* * *

Архинша хүнэй үгэ үгэ бэшэ,
Нохойн хатар хатар бэшэ.

* * *

Архяар хоолонхаар,
Аарсаар эдээлэ.

* * *

Һохор үхэртэ худаг бү үзүүлэ,
Һогтуу хһндэ хабааг бү үзүүлэ.

Буряд онһон үгэнүүдые түхэлөөрнь 2 бүлэгтэ хубаажа
боломоор:

1. *Сэхэ удхатай:*

Альма жэмэс амтан соогоо хайн,
Айраг тараг һонин соогоо хайн.

* * *

Гайхама сэсэн хүндэшье нүхэр хэрэгтэй,
Гандама халуун сагташье гал хэрэгтэй.

* * *

Ээдэһэн хойно һүн болохогүй,
Үтэлһэн хойно залуу болохогүй.

2. Шэлжэһэн удхатай:

Ябаһан хүн яһа зууха
Хэбтэһэн хүн хээли татаха.

* * *

Үбһөөр орёоходо үхэр эдихэгүй,
Үхөөр орёоходо нохой үнэрдэхэгүй.

* * *

Толгойдоо тодхор татаха,
Тархида таряа тариха.

Буряад оньһон үгэнүүд хоер мэдүүлэлһээ бүридэдэг, энэнь юумыс зэргэсүүлхэдэ туһалдаг. Оньһон үгэнүүдэй олонхинь зэргэсүүлһэн маягтай мэдүүлэлһнүүд гээшэ. Нэгэдэхи зүйлэнь хүндэ хабаатай, хоердохи зүйлэнь оршон тойрон байдалай зүйлдэ, мүн амитадта хабаатай байдаг. Жэшээн:

Үүлэнэй забһарай наран шанга,
Үдэрэй сүлөөгүй ноен шанга.

* * *

Хариин хүн харида багтахагүй,
Хандагайн сэмгэн тогоондо багтахагүй.

* * *

Нүхэрыс нүхэрөөрнь танидаг,

Алтые шоройгоорнь танидаг г.м.

Уран зохёолдо үгтэһэн юумэнүүдые, зүйлнүүдые, үзэгдэлнүүдые ямар нэгэ адлирхуу юумэтэй жэшээжэ харуулһан үгэнүүдые *зэргэсүүлгэ* гэдэг.

Зэргэсүүлгэнүүд ехэнхидээ юрэнхы бэшэ дээрэһээ, тон мэргэн байдаг юм:

Хормойн ута хүл орёохо,
Хэлэнэй ута толгой орёохо.

* * *

Хулгайша хүнэй хутагань хурса,
Худалша хүнэй хэлэн хурса.

* * *

Хашан мориндо газар холо,
Харуу хүндэ нүхэр холо.

Онһон үгэнүүд тодо синтаксическа байгуулгатай. Ехэнхи ушарта тэдэнэр хоер гэшүүдтэй (нэрлүүлэгшын ба хэлэгшын бүлэгүүд). Жэшээнһ:

Зобоһон нохой яһа химэлхэ,
Зобоһон хүн шулуу долёохо.

* * *

Түмэр дээрэ жэбэ байха,
Түрэл гаралда тэнэг байха.

* * *

Ахань ахашаг болбол һайн,
Дүүнь дүүшэг болбол һайн.

Онһон үгэнүүд баһа урданай мүнөөнэй гэжэ илгарна:

Урданай юумэ ула болоо,
Мүнөөнэй юумэ зула болоо.

* * *

Малгайда хэрэгтэй хаа магазинда оро,
Хоолдо хэрэгтэй хаа колхоздо оро.

* * *

Хонин муудахадаа жороо болодог,
Колхоз муудахадаа АКХ болодог.

Хошоо үгэнүүд

Удхаараа элдэб ажаглалта хэһэн, түхэлөөрөө шүлэглэһэн холбуулалаар гаргагдаһан, хэмжээгээрээ бага аман зохёолыг *хошоо үгэ* гэнэ.

Хошоо үгэнүүд удхаараа бодото байдалда байһан, болоһон, үзэгдэһэн юумэн, үйлэ, үзэгдэл тухай ямар нэгэн ажаглалта хэлэһэн байха зуураа, тон олон янзын ушар байдалһаа дулдыдан бии болоһон байдаг.

Хошоо үгэнүүд оньһон үгэнүүдһээ удхаараа, зорилгоороо, байгуулгаараа ондоо юм. Оньһон үгэнүүд дотор удхаар, үйлэ хэрэгүүдээр тобшолол хэжэ, хургаал заабари хэлэдэг. Зүгөөр хошоо үгэнүүд ажабайдалай элдэб үзэгдэлнүүдые, гол түлэб хүндэ хабаатай үйлэ хэрэгүүдые *сэгнэһэн* удхатай байдаг. Оньһон болон хошоо үгэнүүдэй илгааень тодоор харуулха хэрэгтэй. Жэшээлхэдэ, “һайн хүн һанаагаар” гэжэ хошоо үгэ. Ямар нэгэ хүндэ ушар, байдалай үедэ, хүнэй аргаа барагдаад байхада, сэдхэл ухаандань дүтэ һанагдадаг аад, ондоо хүлээгдээгүй хүнэй гэнтэ орожо ерэхэдэ, ядараад байһан хүн баяртайгаар энэ хошоо үгэ хэлэдэг: “һайн хүн һанаагаар” гэжэ ямар талаангаар манайда хүрэжэ ерэбэбта?”. Эндэ хүлээгдээгүй хүнэй ерэхэндэ һайн сэгнэлтэ үгэнэ. “Ухами шэнги уралтай, хэдэргэ шэнги хэлэтэй”. Бага юумэн дээрэхээ хэрүүл татадаг, хараалша, хэрзэгы зантай хүниие шоо үзэжэ, энэ хошоо үгөөр хэлэдэг гэшэ. “Ухами шэнги уралтай, хэдэргэ шэнги хэлэтэй ямар муу хүн гэшэбши?” Жэшээн:

1. “Нохойн хотодо шара тоһон тогтохогүй”;
2. “Олон тарбаган нобшодоо хүртэхгүй”;
3. “Шарайнь газаагаа, шанарынь досоогоо”;
4. “Ухаагүй хүнһөө, эшэгүй хүхэ дээрэ”;
5. “Досоомни хара нохой үхөө”;
6. “Түргэдэһэн хүн түриигөө һэтэ гэшхээ”;
7. “Аяга сай дээрэ арба хубилха”;
8. “Һохорынь дохолоноо үргэлбэ”;
9. “Шаазгайншые һабар бэшэг бэшэдэг”;
10. “Архинша хүнэй ажал задагай”;
11. “Муу шоные хурьган доромжолдог”;
12. “Дурлаһан хүн далай гаталха”;
13. “Дуранда нюдэн үгы”;
14. «Хатаһан набшаһанда хэн ерэхэб?»;
15. «Яһагүй хэлэнэй эрьелдэхэдэ, ябаган зугаа ниидэхэ»;
16. «Ойн модон үндэртэй, набтартай»;
17. «Хүндэлэндэ хүлөө хэлсэһэнэй хэрэг үгы»;
18. «Шонын садхалан, хонидой бүтэн үлэһэндэ»;
19. «Олон зон һайтай, муутай»;
20. «Зарим нюуса заанһаа хүндэ»;
21. «Ан баряагүй аад, арһыень бу удала»;
22. «Алдуурһан загаһан алда болодог»;
23. «Зүб бэшэ хадань зүрхэн хүдэлхэ»;
24. «Эрхыдээ эмтэй, долёобортоо домтой»;
25. «Алба хэхэдэ аха дүү үгы»;
26. «Гадарынь алтан, доторынь шабар»;
27. «Үнэн худал хоёр үгэ болодоггүй»;
28. «Уһа үзэнгүй гуталаа бү тайла»;
29. «Һунгааб гэжэ һохорто һууба»;
30. «Уула үзэнгүй, хормойгоо бү шуу»;
31. «Улам мэдэхгүй аад, уһа руу бү оро».

Эдэ жэшээнүүдээр тобшолол хэхэдэ, хошоо үгэнүүд гол түлэб хүнэй найн талые дэмжэжэ, муу талые шүүмжэлжэ сэгнэлтэ үгэдэг гэжэ ойлгохоор. Хошоо үгэнүүд ехэнхи ушарта мэдүүлэлэй хуби болоод хэрэглэгдэдэг.

Хэрэглэгдэхэ литература

1. Бардаханова С.С. Пословицы и поговорки бурят. - В кн. Поэтика жанров бурятского фольклора. Улан - Удэ, 1982.
2. Бардаханова С.С. Малые жанры бурятского фольклора. Улан - Удэ, Бурятское кн. изд-во, 1982.
3. Бардаханова С.С. Система жанров бурятского фольклора. Наука: Сиб. отделение, Новосибирск, 1992.
4. Будаев С.Б. Адекватные пословицы и поговорки разных народов. Улан - Удэ: Бурятское кн. изд - во, 1969.
5. Будаев С.Б. Пословица мимо не молвится. Улан - Удэ: Бурятское кн. изд-во, 1998.
6. Балдаев С.П. Буряад арадай аман зохёолой түүбэри. Улан - Удэ: Буряад номой хэблэл, 1960.
7. Шагдаров Л.Д., Хомонов М.П. Буряад, ород оньһон, хошоо үгэнүүд. Улаан - Удэ, "Бэлиг", 1996.
8. Пермяков Т.Л. От поговорки до сказки. Москва: Наука, 1970.

Шалгалтын асуудалнууд:

1. Оньһон үгэнүүд, тэдэнэй уран найханай шэнжэнүүд.
2. Оньһон үгэнүүдэй илгаанууд. Жэшээ.
3. Хошоо үгэнүүдэй байгуулга. Хошоо үгэнүүдэй оньһон үгэнүүдһээ юугээрээ илгаатайб?
4. Оньһон үгэнүүд соо юу харуулһан байдаг бэ?

5. Онъон болон хошоо үгэнүүдэй аман зохёолой бусад илгаануудта хэрэглэлгэ.

6. Онъон үгэнүүдэй уран найханай онсо шэнжэ.

Ёгто үгэнүүд

Удхаараа ямар нэгэн найн гү, али муу юумэн, үйлэ, үзэгдэл тухай хэлэгшэ хүнэй өөрынгөө сэгнэлтэ үгэһэн, түхэлөөрөө шүлэглэмэл, бага хэмжээнэй аман зохёолыс *ёгто үгэнүүд* гэнэ.

Иимэ үгэнүүд бодото байдалда болоһон, байһан, үзэгдэһэн юумэн үйлэ үзэгдэл тухай ажаглалта байдаг тула, ехэ олон ушар байдалһаа дулдыдан хэрэглэгдэһэн байдаг.

Саһа тодожо абаад, наринаар

Саашань нюужа,

Шинии үбсүүндэ, инагни,

Зүүхэсэ һананаб.

* * *

Сагаан мүнгэн зүүдхэл үгы хадаа,

Саһа бэлэглэнэб, инагни, инаг.

Халааһандамни хашарһаншье үгыл даа,

Халагни, халаг.

* * *

Ерэ наһан үдыл даа,

Ерэ! – гэхэ үгылби.

* * *

Бад балай зурлаа – эрхы,

Батан туулай – долёобор,

Тойн тобшо – дунда хурган,

Толи баатар – нэрэгүй хурган,

Бишихан шэгшүүдэй – шэгшы хурган.

* * *

Хоноһон газартамни

Хуһан модон зангилаатай.

Үнжэһэн газартамни

Үшөөһэн замгилаатай.

* * *

Нэгэ гэхэдэ –

Нэрэгүй хүн байдаггүй.

Хоёр гэхэдэ –

Хоёр хүн золгожол болохо.

Гурбан гэхэдэ –

Гурбалжанай морин хаана ошохоб?

Шог үгэнүүд

Удхаараа хүнэй ухаа сэдьхэлээ хүдэлгэхын, баяр найшаал, дэмжэлгэ, гайхал, эшэлгэ, гэмшэл г.м. тэмдэглэхын тула хэлэгдэдэг шүлэглэн найруулһан түхэлтэй бага хэмжээнэй аман зохёолыг *шог үгэнүүд* гэдэг.

Иимэ үгэнүүд бодото байдалда болоһон, байһан, үзэгдэһэн ушараар дашарамдуулан хэлэгдэдэг тула, олон янзаар хэрэглэгдэдэг юм.

Үндэр ногоон байшантай,

Уржан шара хүүгэдтэй,

Саана гэгшэ нюдэтэй,

Сахюур сагаан хамартай,

Шабар горшоог тогоотой,

Шалдан баабуу хүгшэнтэй,

Үүр сүүрээр ябадалтай,

Үбэр сэбэр гэшхэдэлтэй.

(Захааминай аймагай Үлэгшэн нютагай 70 наһатай Гарма Зоносвич Лубсановһаа 2000 ондо бэшэгдэжэ абтаһан).

* * *

Амаяа уюулбал архиһаашье байха

Аарсаяа уха аргагүй бологдохол.

Аяга соомнай архиин орондо
Аарсанай ходо байбал,
Амаа уюулһанайшые хэрэггүйл.

* * *

Дүрбэн гэхэдэ –
Дүрөөгүй мори хайшан гэжэ унахаб?

* * *

Боро шулуутай
Болзор болдогшын харгыгаар ерэбэб.

* * *

Гушан жэлэй ябаһан
Гунанай сабшаһан
Губилтайн сагаан харгыгаар ерэбэб.

* * *

Бад баалай,
Батан төөлэй,
Үндэр һөөлэй
Охорхон Бата
Бишихан шийдэй.

Жороо үгэнүүд

Удхаараа бага наһанай үхибүүдтэ ойлгостой аад, түхэлөөрөө тэдэнэй хэлэлгыс зүбөөр хүгжөөхэ гэһэн зорилготойгоор орёо үгүүлбэритэй болгоһон бага хэмжээнэй аман зохёолыс *жороо үгэнүүд* гэнэ.

Таа, бү таа,
Тарган таршаа.
Заа, бү заа,
Заан газгаа.

* * *

Эрбээхэй эрьелдээд,
Эгсэ дээшээ нийдээшоо.

Эржүүхэй эрьелдээд,
Эгсэ доошоо унашоо.

* * *

Аржа – Буржа хаанай
Арза – бурза адуун соо
Аргамжа ураг арбагануулһан
Аргаша ургаша адуушан.

* * *

Арбаад гаран арбагар хасуури
Арадаа үргэлөөд, асарааб тандаа.

* * *

Талын табан тарган тарбаган
Тарбаган табараа, табанһаа таһараа.

* * *

Хон хонхохон хоёр лонхохон
Дон – донхохон долоон домбохон

* * *

Эрхэлээ, эрхэлээ
Эшэгэн тэхэ.
Эшэгэй, эшэгэй,
Эшэгэй наадан.

* * *

Эбэр ургаа
Эшэгэн тэхэ.
Эшэгэй, эшэгэй,
Эшэгэй наадан.

* * *

Борьбоёо борьбишоһон
Борбилоо борьбодоод,
Борьбоһоонь барингүй
Борьбишоһоор борьбиigoоб.

* * *

Жороо үгээ жороолуулая,
Уран үгээ уридуулая.

4. Дунда хэмжээнэй аман зохёол

Дуунууд

Удхаараа хүнэй сэдхэлэй байдал тухай найруулагдаһан, түхэлөөрөө шүлэглэмэл, хүгжэмдэн хэлэгдэдэг, хэмжээгээрээ дунда зэргын аман зохёолыг *дуун* гэнэ.

Дуун хүгжэмөөр дамжуулагдадаг тула, өөрын аялгатай байдаг юм.

Дуунууд удхаараа олон янзын байдаг:

1. *Ажалай дуунууд (хүдөө ажалай, ангуушадай, загаһашадай, хаалишадай г.м.)*

а) *Хүдөө ажалай дуунууд*

Колхозоймнай баялиг.

Баруун хадын наахануур
Булай олон хони ямаанууд,
Булай олон хони ямаанууд
Бултанаймнай баялиг лэ.

Хойто хадын наахануур
Хорёо дүүрэн хони ямаанууд,
Хорёо дүүрэн хони ямаанууд
Колхозоймнай баялиг лэ.

Агын аймагай Зүдхэли нютагай 59 наһатай Бальжинимын Цымпелмаһаа 2000 ондо бэшэжэ абтаһан.

б) *Ангуушадай дуун*

Аматай буугаа үргэлжэ,

Агнуурида гарая.

Амитан зоноо дахуулжа,

Наадан тээшэ найгуулая.

Хүнды буугаа үргэлжэ,

Хүтэл тээшэ найгая.

Хүн зоноо дахуулжа,

Наадан тээшэ найгая.

Шандагаяа намнажа,

Саһан дээрэнь хүсэе.

Сасуутанаа намнажа,

Наадан дээрэнь хүсэе.

Үнэгэеэ намнажа,

Үндэр дээрэнь хүсэе.

Үетэнөө намнажа,

Наадан дээрэнь хүсэе.

Сэлэнгын аймагай Юрөө нютагай 79 наһатай Бутид Цыреновна Батусеваһаа 2000 ондо бэшэжэ абтаһан.

2. Найр нааданай дуунууд

а) Бээлэйн дуун

Уян хурганайм хонообор

Ураар оёһон бээлэймни.

Уран зүрхэнэйм сахюусан

Ум - маани падмай хум.

Арбан хурганайм хонообор

Ангай арһан бээлэймни.

Аляа зүрхэнэйм сахюусан

Арьяа Баала бурхамни.

Баргажанай аймагай Баян Гол нютагай 73 наһатай Хүбүлэй Гомбоевна Раднаеваһаа 2000 ондо бэшэжэ абтаһан.

б) Бэһэлигэй дуун

Хажа мүнгэн хазаарынь
Харбажан сэмбэ ногтотой.
Хариин хүбүүн үрэнэ
Ханайнгаа зургаан хадамал.
Ород мүнгэн хазаарынь
Оёмол сэмбэ ногтотой.
Олоной хүбүүн үрэнэ
Орбодойнгоо зургаан хадамал.

в) Алтан - алтан шаргамнай

Ангар дээгүүр бэлшүүрдээ.
Алтаар шудхуулһан бэһэлигнай
Альган соогуур бэлшүүрдээ.
Хададаа ябаһан унагыё
Харбажа барихань бэрхэ лэ.
Хамагтаа нюуһан бэһэлигынь
Хаража ябахань бэрхэ лэ.
Алтан мүнгэн оройтой
Альгандаа нюужа тудхабаб.
Тэрэ тодхоһон харюу
Танда дуулажа зугаалбаб.

Хэжэнгын аймагай Хэжэнгын нютагай Доржиева Дашижап Дугаровнаһаа 2000 ондо бэшэгдэжэ абтагдаба.

3. Инаглалай дуунууд

Хадын модоной хүхэрхэдэ
Ханхинадаг ямар хүхы гээшэб?

Харахан зүрхэнэйм шунал шэнги
Ханилдаг ямар ёһо гээшэб?
Уулын модоной хүхэрхэдэ
Уянгалдаг ямар хүхы гээшэб?
Улаахан зүрхэнэй шунал шэнги
Ушардаг ямар ёһо гээшэб?

* * *

б) Ганга мүрэнэй гургалдайхан
Газаахануурнай жэргэнэ,
Газар нютагайнгаа холохондо
Гажарнал даа минии досоо.

Эрье мүрэнэй гургалдай
Энээхэнүүрнай жэргэнэ,
Эхэхэн нютагайнгаа холохондо
Эгэрнэл даа минии досоо.

* * *

в) Алаглан алаглан харагданхай
Адуун шулуунайм гоё гээшэнь,
Айдархан айдархан ябанхай
Амараг гансым илдам гээшэнь.

Эрьеэлэн эрьеэлэн харагданхай
Эбэр шулуунайм гоёхон гээшэнь,
Инаглан инаглан ябанхай
Элдин гансам илдам гээшэнь.

* * *

г) Харахан харсага ябажа ябатараа
Хададаа донгодоод хүхы болошоо.
Ханилаа хэбэртэй ябажа байтараа
Ханилхаа болилтой ая болошоо.

Борохон харсага ябажа байтараа
Бооридоо донгодоод хүхы болошоо.

Болзороо хэлсээд ябажа байтараа

Болёод ошолтой ая болошоо.

1929 ондо түрэхэн СогтоёХангил нютагай Дугарова Гэпэлма
Цыжиповнааа 2001 ондо бэшэжэ абтаһан.

4. Ёохорой дуунууд

Үндэр хадын саанаһаа

Үүлэнь гаратар хатарая,

Үргэн голой хюрууе

Хататарнь хатарая.

Набтар хадын саанаһаа

Наран гаратар хатарая,

Нарин голой хюрууе

Хататарнь хатарая.

* * *

б)Арын үндэр дабаанда

Ардаг морин эсээгүй,

Арадай энэ нааданда

Айдар нүхэд эсээгүй.

Боориин үндэр дабаанда

Бушуу морин эсээгүй,

Бүрэнхы хүниин нааданда

Басагад хүбүүд эсээгүй.

Хадын үндэр дабаанда

Хазаарта морин эсээгүй,

Харанхы хүниин нааданда

Хани нүхэд эсээгүй.

Сэлэнгын аймагай Юрөө нютагай 79 наһатай Бутид Цыреновна
Батуеваһаа 2000 ондо бэшэгдэжэ абтаһан.

Булжамуурай наадан гээ,

Бусахадаа наадан гээ.
Булга зоной наадан гээ,
Буусаа тойроод наадан гээ.
 Ёохой, ёохой яа,
 Ёохорложо наадая.
Хараасгайн наадан гээ,
Харихадаа наадан гээ.
Хамаг зоной наадан гээ,
Хараасан тойроод наадан гээ.
 Ёохой, ёохой яа,
 Ёохорложо наадая.

* * *

Арбан сагаан хургая
Адхан байжа хатарая.
Аглаг сээжын зуугаас
Андалдан байжа хатарая.
 Хорин сагаан хургая
 Холбон байжа хатарая.
 Хонгёо сээжын зугаас
 Хэлсэн байжа хатарая.

* * *

Бохир, бохир хатаржа
Булшанай шалаа гаргая!
Бухашаржа зохоржо,
Хоолойн шалаа гаргая!
 Ябоо эхөө эхөө эш!
 Ябоо эхөө эхөө эш!
 Ябоо эхөө эхөө эш!
 Ябоо эхөө эхөө эш!
Тахир тахир хатаржа,
Тахимай шалаа гаргая!

Тахяашалжа зохоржо
Хоолойн шалаа гаргая!
Ябоо эхөө эхөө эш!
Ябоо эхөө эхөө эш!
Ябоо эхөө эхөө эш!
Ябоо эхөө эхөө эш!

5. Басагадай дуунууд

Хабтагай нютагни холо бэшэл даа,
Хадань халхалаад холо шэнги.
Ханилһан гансамни холо бэшэл даа,
Харалсахын аргагүй аад холо шэнги.
Уужам нютагни холо бэшэл даа,
Уулань халхалаад холо шэнги.
Ушарһан гансамни холо бэшэл даа,
Уулзахын аргагүй аад холо шэнги.

* * *

Булад таха.

Шэрэмхэн булад тахыемни
Шэнхинэтэр хатарха морин байха.
Сээжэхэн алаг зүрхыемни
Сэнгүүлэн жаргуулха нүхэр байха.
Алтан сэнтэй тахыемни
Аржытар хатарха морин байха.
Алагхан эрээн зүрхыемни
Амаруулан жаргуулха нүхэр байха.

* * *

Эрхыдээ үмдэһэн барюубшамни
Эжынгээ хойморто үлэбэл даа.
Эжым намайгаа гэтэрээ,
Үхин гэжэ голобо гү даа?

Багадаа үмдэһэн барюубшамни
Баабайнгаа хойморто үлэбэл даа.
Баабайм намайгаа гэтэрээ,
Басаган гэжэ голобо гү даа?

Агын аймагай Табтаанай нютагай 82 наһатай 1999 ондо Гоншог
Жигжитжапович Жигжитжаповһаа бэшэгдэжэ абтаһан.

Эрдэни уулын баруун нюур
Элихэн тодо харагдана.
Эрьсэд һөөргөө харахадам
Эжы абам тодорхой.

Модоной дундуур харахадам
Мойһоной эшэд тодорхой.
Эрьсэд һөөргөө харахадам
Аба эжым тодорхой.

Эбэр Түгнын дабаанда
Энгин тэмээн гүлбэлзөө.
Эбэр Түгнын саһаниинь
Эрхим нимгэн дуулдана.

Эжы аба хоёрни
Энхэ мэндэ дуулдана.

1916 ондо түрэхэн Гүнэй нютагта түрэхэн Анандаева Бальжанһаа
2001 ондо бэшэгдэжэ абтаһан.

6. Тұрын дуунууд

Худын дуун

Бууһан худа: Алтан сэргэ зооходотнай,

Агта морин эрьестэй,

Алага түүхыетнай һайхандань,

Худ худагүй эрьестэй.

Мүнгэн сэргэ бодхооходотнай,

Мүлирһэн морин эрьестэй,

Мүнхэ түүхыетнай баяндань,
Худа худагүй эрьестэй.

Хуһан сэргэ зооходотнай,
Хүлэг морин эрьестэй.

Хуушан түүхынтай үнэртэнь
Худа худагүй эрьестэй.

Нарһан сэргэ бодхохотнай,
Намтар хэер эрьестэй,
Наашата түүхыетнай үнэртэнь
Наартай худанууд эрьестэй.

* * *

Буулгаһан худа: Адагта үбһэ сабшажа,

Адаһандаа хоол бэлдэнэбди.

Алага бэлигэеэ холбожо,

Ураг эльгэн болонобди.

Хадада үбһэ сабшажа,

Хашарагай хоол бэлдэнэбди.

Хари халуун нэгэдэжэ,

Худа анда болонобди.

Үндэртэ үбһэ сабшажа,

Үнээнэй хоол бэлдэнэбди.

Үхи хүбүүдээ гэрлүүлжэ,

Ураг эльгэн болонобди.

* * *

Арын хяагай узуурые

Ардагхан хуладаа хазалуулая.

Арзынгаа дээжые

Ахамад худадаа бария.

Хүндын хяагай узуурые

Хүринхэн харадаа хазалуулая.

Хүндынгөө дээжые

Худа урагтаа бария.

Хяагтын аймагай Холон нютагай 75 наһатай Сэндэмэ Улановна
Намтаеваһаа 1999 ондо бэшэгдэжэ абтаһан.

Ара газарта ябахадан,
Адуунайнь турьяан дуулдана.
Айлай газарта ябахадан,
Айлшадайннь шарьяан дуулдана.

Хонхор газарта ябахадан,
Хонинойнь турьяан дуулдана.
Хуримай газарта ябахадан,
Хуримшадайннь шарьяан дуулдана.

Сэлэнгын аймагай нүтэй нютагай 82 наһатай Даба Биликтүевна
Бамбараеваһаа 2001 ондо бэшэгдэжэ абтаһан.

7. Хуримай дуунууд

Төөнтэйхэн хүринөөрөө
Түрын газар ороё,
Түрын түрүү таанартаа
Төөлэйн зугаас бария.

Хатартайхан хүринөөрөө
Хуримай газарта ороё,
Худын түрүү таанартаа
Хониной төөлэй бария.

Алтанхан шарахан наранаймнай
Агаараар тойрохонь мүнхэхэн даа,
Аба эжынгээ үрээлыс
Алдахаш үгымнай мүнхэхэн даа.

Түхэрээн шарахан наранаймнай
Түбисэ тойрохонь мүнхэхэн даа,
Түрэнэн эжынгээ үрээлыс

Төөрхээш үгымнай мүнхэхэн даа.

Агын аймагай Зүдхэли нютагай Бальжинимын Цыпелмаһаа 2000 ондо бэшэгдэжэ абтаһан.

Нарһан модон шэрэйдэ
Нахилзама эдээн тэндэл байн.
Наадаар ерэхэн урагуудай
Наягай зугаа тэндэл байн.

Хуһан модон шэрэйдэ
Хотоймо эдээн тэндэл байн.
Хуримаар ерэхэн урагуудай
Холшор зугаа тэндэл байн.

Баргажан аймагай Баян Гол нютагай 73 наһатай Хүбүлэй Гомбоевна Раднаеваһаа 2000 ондо бэшэгдэжэ абтаһан.

Шэбшээр шэбшээр улааниинь
Сэргын шэмэг боломоорхон.
Сэдьхэлтэй һайхан урагууднай
Сээжын шэмэг боломоорхон.
Унаган унаган улааниинь
Уяагайл шэмэг боломоорхон.
Ушарһан һайхан урагууднай
Ухаанайм шэмэг боломоорхон.

Нааданай болоһон газарта
Наян сэсэг задаруужан.
Наадаа хэхэн хоёрнай
Наһан жэлдэ жаргуужан.

Түрын болоһон газарта
Түмэн сэсэг задаруужан.
Түрөө хэхэн хоернай
Түмэн жэлдэ жаргуужан.

8. Басаганай мордолгын дуун

Үлгытэй бишыхан байхадам,
Үрэмни гэжэ гэжээгээд,
Үндэр ехэ болоходом,
Үхэрөөр юундэ андалдабат.

Мансытай бишыхан байхадам,
Манай гэжэ үргөөлтэ.
Мандагар ехэ болоходом,
Морёор юундэ андалдабат.

Баргажанай аймагай Баян Гол нютагай 73 наһатай Хүбүлэй Гомбоевна Раднаеваһаа 1999 ондо бэшэгдэжэ абтаһан.

Уулын модондо донгодо гэжэ
Уяхан хүхы бурхан табяа.
Уладай газарта жарга гэжэ
Урихан эжы юрөөл табяа.

Хадын модондо донгодо гэжэ
Ханхан хүхы бурхан табяа.
Хариин газарта жарга гэжэ
Хайрата эжы юрөөл табяа.

Хүндын модондо донгодо гэжэ
Хүхы шубуу бурхан табяа.
Хүнэй газарта жарга гэжэ
Хүгшэн эжы юрөөл табяа.

Агын округой Могойтын аймагай Хара - Шэбэр нютагай Долсон Дашиевна Дашиеваһаа 1999 ондо бэшэгдэжэ абтаһан.

9. Эхэ эсэгэ тухай дуунууд.

Сагаан лэ хадын хуһаараа
Сахариг мараһан баабаймнай.
Сагаан лэ үнгэтэй арһаараа
Мансы ошон эжымнай.

Үндэр лэ хадым хуһаараа
Үлгы сабшаһан баабаймнай.
Үзүүрхэн лэ үнгэтэй арһаараа
Эльгэбшэ ошон эжымнай.

* * *

Адуун соогоо тэнжээһэн лэ
Ардагшан юугээрээ сэнтэйхэм даа.
Амитан дээрэ лэ бүүбэйлэһэн
Абамни юугээрээ сэнтэйхэм даа.
Эжэл соогоо тэнжээһэн лэ
Энгэлшэ юугээр лэ сэнтэйхэм даа.
Элитэн дээрэ бүүбэйлэһэн
Эжымни юугээрээ лэ сэнтэйхэм даа.

* * *

Барбагайн шэнги байхадамни,
Баабайм намайгаа үргөөл хэн.
Баһал мүнөө һанахадамни,
Иигээд ябахым үргөөл хэн.
Эрхэйн шэнги байхадамни,
Эжымни намайгаа үргөөл хэн.
Эгээл мүнөө һанахадамни,
Иигээд ябахым үргөөл хэн.

* * *

Байгал далайн холошье һаа,
Байсын шулуун эбдэрдэг.
Баабай эжын хургаалтайшье һаа,
Бэе минии эндүүрдэг.

Элһэн далайн холошье хаа,
Эрьсын шулуун эбдэрдэг.
Эжы абын нургаалтайшье хаа,
Энэ бэешни эндүүрдэг.

Хэрэглэгдэхэ литература

1. Балдаев С.П. Бурядад аман зохёолой түүбэри. Улаан - Үдэ. Бурядад номой хэблэл, 1960.
2. Балдаев С.П. Бурятские народные песни. Улан – Үдэ. Бурятское кн. изд- во, 1960 (I том), 1965 (II том), 1970 (III том).
3. Махатов В.Б. Бурядад аман зохёол. Улаан - Үдэ, 1998.
4. Бурятские народные песни. (Под ред. Д.С.Дугарова). Улан - Үдэ, 1969.
5. Уланов А.И. Бурятский фольклор и литература. Улан - Үдэ: Бурятское кн. изд- во, 1959.
6. Дугаров Д. Дайнай үсын буряад дуунууд. // Буряад үнэн, 1970, июниин 9.
7. Самбоцыренов Д. Арадад дуунууд ажабайдалһаа эхитэй. // Буряад үнэн, 1983, феврилиин 8.
8. Арадад дуун. Ц-Д.Дондогой (20 -е годы комсомольцев). // Бурядад залуушуул, 1968, июниин 19.
9. Дандаров Ц. Арадад шэнэ дуунууд.// Буряад үнэн, 1958, феврилиин 22.

Шалгалтын асуудалнууд:

1. Буряад дуунуудад удха шанар ба үндэһэн һуури.
2. Дуунуудад байгуулга болон удха шанар тухай хөөрэхэ.
3. Ажалай дуунуудад өөрсэ янза.
4. Хатарай болон нааданай дуунууд. Тэдэнэй бии бололго.
5. Ёохорой болон инаглалай дуунууд тухай хөөрэхэ.
6. Эхэ эсэгын дуунуудад гол удха болон шанар.

Онтохонууд

Удхаараа хүнэй гү, али амитанай ажабайдалда болоһон ямар нэгэн ушар тухай найруулагдаһан, түхэлөөрөө ехэнхидээ хөөрһэн байдагшые хаа, заримдаа шүлэглэмэл дунда хэмжээнэй аман зохёолые *онтохон* гэнэ.

Онтохонууд удхаараа гол гурбан янза болон хубаагдана:

- а) Амитад тухай онтохонууд;*
- б) Шэдитэ онтохонууд;*
- в) Ажаһуудалай онтохонууд;*
- д) Дэлхэй арадуудай онтохонууд.*

Амитад тухай онтохонууд

Үнэгэн гүрөөһэн хоёр.

Нэгэ үнэгэн үргэн талаар хулганаашалжа ябатараа, гүрөөһэнтэй уулзаба ха.

- Шэлын оройдо тобойжо харагдаһаар, ши үни удаан болоболши. Хүлнүүдшни хубхай утанууд аад, газар хороохогүй амитан хаш, - гэбэ үнэгэн.

- Юу хэлэнэ гээшэбши, минии харайн гүйхэдэ, газар эбхэрһэндэл ойро болодог лэ.

- Юун тиимэ хурдан хүл шамда байба гээшэб даа.

- Тиигээ хаа хурданаа туршажа урилдаад үзэе.

- Зай, урилдая.

Тиигэжэ тэрэ хоер урилдаха болобод.

Ан арьяатанай аха заха болохо арсалан урилдаха болоһон эдэ хоерто иигэжэ хэлэбэ:

- Хэнтнай түрүүлэн ерэнэб, тэрээндэ гал шарахан үнгэтэй гое хайхан арһа үршөөхэб. Хэн хожомдожо ерэнэб, тэрэтнай боро хүрбэдхэ һорһон арһатай ябуужаг.

Хэзээшые арга мэхэеэ гаргажа ябадаг үнэгэн гэнэн хонгор гүрөөһэндэ иигэжэ дурадхаба: “Нэгэ модо газар урилдахабди. Дундань нэгэ

гүбээ байха ушартай. Гүбээгэй саада бооридохи наглагар бургаанан хүрэтэр урилдахабди”.

Гүрөөһэнши зүбшэбэ ха. Харин үнэгэн өөрынгөө нэгэ хани үнэгэндөө ошожо тухалһыень гуйба.

Минии боро гүрөөһэнтэй урилдажа эхилхын урда тээ, ши гүбээгэй саада тээхи тэмдэг бургаананай саана ороод хүлэжэ байхаш.

Урилдаха үдэршые боложо, гүрөөһэн үнэгэн хоер бэсэ зэһээд байнад. Арсаланай набараараа зангахатайнь хамта, тэдэ хоер даб гэлдэн гүйлдэшэбэд. Гүрөөһэншые нийдэһэн мэтээр шуумайба. Харин үнэгэн гээгдэд гээд ябатараа, хажуу тээшээ халба хүрэн, нүхэ руугаа орошобо.

Түрүүлбэб гэжэ баярлаһан гүрөөһэнэй гүбээ дабан, тэмдэг бургаананда ерэхэдэнь, нүгөө үнэгэн урдаһаань угтаба.

Иигэжэ үнэгэн гүрөөһые мэхэлжэ, алтан шара арһатай болоһон гэхэ.

Үрэмшөө.

Эртэ урда сагта үрэмшөө үдэр нийдэдэг байһан юм гэлэй, тээд яагаад мүнөө хүниндөө нийдэдэг болоо юм гэбэл, иимэ үльгэртэй. Сэлмэг нэгэ үдэр үрэмшөө нийдэжэ, аляаһа боргооһо барижа ябатараа, халюун харсагатай гэнтэ ушарна.

Харсага: “Амар сайн. Гурбан хоногоор шамайгаа бэдэржэл ябааб, харин хаанаһаа талаан боложо, Даланшын дархида дайралдабаш”,-гэнэ. “Намайе гү, ямар хэрэг болоод бэдэрбэш?” - гээд, үрэмшөө асууна. Тиихэдэнь харсага: ”Хамаг шубуудай хүбүүдээ Хайлаган хаанай албанда мордохуулаад байхада, харин ши тэдэнээ дали дороо дараад байнаш. Юун болоо амитамши,”- гэжэ гэмэрнэ. Үрэмшөө тиихэдэнь далинуудаа хумижа, бээдээ няан нюугаад, шэхэнүүдээ һэртылгээд, газараар бүмбэрэн гүйжэ: ”Хара даа, би шубуун аалби?”-гэбэ. Харсага: ”Иимэ энэ ангай аймагай нэгэ амитан гээшэ ха,” - гэжэ бодоод ябашалай.

Үрэмшөөгэй газараар гүйжэ ябатар, үнэгэн шугы сооһоо гэнтэ гаража ерээд: “Долоодохи жэлээ догногор шамайе бэдэржэл ябаналби”,-

гэбэ. “Намайе гү, ямар хэрэг болооб? – гэжэ үрэмшөө асууна. Үнэгэн: ”Мүнөө болотор мэдээгүй ябаа аалши. Хамаг ангууд хүбүүдээ Арсалан хаанай албанда үгөөд, харин тиихэдэ ши хүбүүдээ үгэнгүй ябахаш”, – гэжэ зэмэлнэ. Тиихэдэнь үрэмшөө: ”Би ан бэшэлби. Хара даа”, – гэн, далинуудаа дэрбэгэнүүлэн нийдэшэбэ. “Иихэдээ энэшни шубуунай түрэлэй гээшэ ха”, – гэжэ үнэгэн этигэн шийдээд, саашаа ябашаба.

Үрэмшөө иигэжэ мэхэлһэндээ түбэгшөөжэ, тэрээнһээ хойшо гэгээн сагаан үдэр ябахаяа болижо, хүниндөө нийдэдэг болоһон юм гэлсэдэг.

Барас хулгана хоёр.

Орьел торгон шулуун байсатой хада хангил уулада нэгэ сагаа эрэн барас байдаг һэн ха. Нэгэтэ барас агнажа ябатараа, хабшуу жалгаар доошоо түргэн урдаһан горхоной эрьедэ согсойн һуугаад, урасхал түргэн уһа хаража һууба.

Энэ үедэ нэгэ хулгана горхоной эрьедэ бүмбэрэн гүйжэ ябатараа, ойлгомторгүй гэнтэ халтиран уһан руу унашаба. Эрьедэ гаража шадангүй, урасхалда абтан ураадаһаар барасай урда ерэбэ. Барас үхэхээс ябаһан хулганыс хайрлажа, алтан дэлхэй дээрэ амиды мэндэ ябаг даа гэжэ һанан, урда һабараараа уһа альгадажархиба. Уһанай сэсэрдэһэнтэй хамта эрьс дээрэ гараһан хулгана ехэ баярлан, амияа абаруулһандаа, сыхн ехэ баяр бараста хүргэбэ.

– Арбайлгажа арай ябаһан минии амин хайра бэсыем уһанай аюулһаа абаржа, алтан дэлхэй дээрэ амиды ябаха арга олгобот, һайнта даа. Хожом хойно хэрбээс танай аюулда дайралдабалтнай, али болохо арга оложо, танда туһалхаб даа, – гэжэ хулгана хэлэбэ.

– Эрхиин зэргэ бэстэй аад, ахаһаа аман баатар үгэтэйлши. Иимэ ахир багахан аад, агуу хүсэтэй намда хайшан гэжэ туһа хэхэбши даа. Ами бэс мэндэ ябыш даа, – гээд, барас саашаа ябашаба.

Тэрэ гурбан жэл үнгэрбэ. Саһата уулын сагаа эрээн барас тухай “ута шэхэтэхээ” дуулаһан ангуушаад урьха табижархибад. Барас энэ урьхада ороод, мултарха гэжэ тэршэлэн гэхэдээ, бүри ехээр хүрмэлдэшбэ. Энэ мэгдүү абьяень дуулаһан хулгана ерэбэ.

Хулгана урьхыень анхаралтайгаар шэнжэлээд, хурса шүдөөрөө таһа мэрэжэрхибэ.

Сүлөөдэ гараһан барас баярлажа, хулганада иигэжэ хэлээ гэхэ:

– Амиемни абарбаш. Үни хада би ахир заахан бэстэй аад, агуу хүсэтэй намда хайшан гэжэ туһа хүргэхэбши даа гэжэ дэмы хэлэһэн байгаа. Һайн һанаан гээшэ юунһээшье хүсэтэй байдаг байбал, – гэжэ барас баярлангыар хэлээ гэлсэдэг.

Шандаган бүбөөлжэн хоер.

Хабарай дулаахан үглөөгүүр хара тужын захада, үдхэн боролжо бургааһан соо шандаган бүбөөлжэн хоер золгобо ха.

Тэрэ хоерой шагнахада, хойто хадын оройдо хүхы шубуунай ханхинаса донгодохонь соностоно.

– Ямар гоёор донгодоно гээшэб? – гээд, шандаган шэхээсэ хүрмылгэн байна.

– Харин хүхы, хүхы гэлдээд лэ хүнүүд хэлсэдэг юм. Хүхын донгодохо үедэ үдхэн ногоон ургажа, үхэр мал ногоондо сададаг, үнээн хүтэй болодог гэлсэгшэ. Тэрэшье тиимэ бэшэ даа, хөөһэтэйхэн айрагыетнай би уулгадаг байхаб, – гээд, бүбөөлжэн далияа һэжэрбэ.

– Үнэхөөрөөшье, зүб хэлэнэ даа. Намайшье арһаниинь илбархай гээд доромжолдог агша даа. Теэд арһамни мяхашагхан, түлээмни түлээшэгхэн юм даа. Һүүлэй үедэ шандаганай арһа илбархан гэхээсэ болижа байна гэлсэгшэ. Хотын үйлсөөр шандаганайшье арһан малгайтай эрэшүүл, шандаганай арһан захатай эхэнэрнүүд ябадаг болонхой. Энэмнай Һүүлэй үесын моодо боложо байна ха юм.

– Тиймэ даа, моодо, моодо гэлдэхэ, үһэ зүһөө утаар табидаг заалуу хүбүүд, эрээр хубсалһан эхэнэрнүүд дүүрэшөө ха юм даа. Тэдэнэйшни эмэ эрыень асуужа мэдээгүйдэ аргагүй хэбэртэй агша,– гээд бүбөөлжэн пүлшэгэнэнэ.

– Тэрэшье тэрэ даа, нэрээ нэрлүүлхэ, мүнхэлхэ гэжэ нэгэ ёһо байха. Намайешни таабарида харуулаад, үсын үедэ хэлсэдэг. Саашаньшье хэлсэхэ байха.

– Юун гэхэн таабари бии юм? – гээд бүбөөлжэниинь асууба.

–Хуһанда хурабша үлгөөтэй,– гээд энээхэн шэхэнэймни үзүүрэй харые хэлэдэг.

- Бишье баһа таабарида ороһон байхаб, үни саһаа хойшо.

Баруун оронһоо ерэхэн

Баншан шасар малгайтай,

Хоолой дороо хонхотой

Хоер харын хуралтай – гэжэ ехэ багагүй хэлсэдэг,– гээд бүбөөлжэн толгой дээрэхи үһээ, үнэхөөрөөшье, малгай шэнги болгон арбайлгана.

–Ямар гоёор хэлээ юм. Хоер харын хуралтай гээшэнь ямар удхатай юм?– гээд шандаган гайхангыар асууба.

– Бишни хоер нара хамаг шадалаа гаргажа донгододог ха юм биб. Тиигэжэ хүнэй хэрэглэхэ сагаан эдэенъ элбэг дэлбэг болгоноб гэжэ һанагшаб. Тэрэниешни мэдэхэгүй “хүхы, хүхы” гэлдэхэ юм. Хүхы гээшэ айхабтар залхуу амитан ха юм.

Үнгэрхэдөө өөһэдынгөө гаргаһан үндэгэ даража, дальбараа болгохоёо залхуурад, бусадай уурхай соо хулгайгаар хэжэрхидэг байха.

Шэдитэ онтохонууд

Одхон хүбүүн.

(Онтохон)

Нэгэ хүн гурбан хүбүүтэй байгаа. Хоер хүбүүдынъ һамгатай һэн. Бага хүбүүниинь ухаагаар муушаг бэлэй. Гурбан хүбүүдэй эсэгэ

үбгэрөөд, наһанайнгаа эсэстэ тулажа ерээд, гээгдэхэ дээрээ иигэжэ хэлэбэ:

– Битнай хадаа хада гэртээ хариха дүтэлбэб. Зай, хүбүүдни, намайе хүдөөлэлһэнэйнгээ һүүлээр, гурбан һүни манажа хонооройгты.

Уданшьегүй эсэгэнь наһа бараба. Эсэгэеэ хүдөөлүүлһэнэйнгээ һүүлээр, түрүүшын һүни ехэ хүбүүнэйн манажа хонохо ээлжээн болобо. Теэд ехэ хүбүүнэинь залхуураад, “ши мана даа” гэжэ ухаа муутай одхон дүүдээ хэлэбэ. Дүү хүбүүнэинь ахынгаа үгэ дуулажа, манажа хонобо. Тиигэжэ байтарнь, гэнтэ эсэгэнь абьян дуулдахадал гэбэ:

– Ехэ хүбүүмни байна гүш?

–Байна.

–Зай, шамда тэнгэриһээ хүлэг бууха, шинии үмдэхэ баатарай хубсаһан, хүлэгөө эмээллэхэ зэмсэг байха.Энэ хадаа минии шамда үгэһэн һүүлшымни бэлэг гээшэ.

Үглөөгүүр боложо байхада, дээрэһээ алтан шарга морин буужа ерээд, хүнэй хэлээр иигэжэ асууба:

–Эзэмни байна гүш? Намайе тушаажа аба. Энэ жэмбүүр үлсэхэдэш, хаанашье ябаа һаа, шамда ерэхэб,– гэжэ хэлээд, алтан жэмбүүр барюулба.

– Зай, манаа гүш?

–Манаа.

Манаал хадаа дүүрээ, юун болооб гэжэ ахань һураашьегүй. Дунда хүбүүнэйн манаха ээлжээн болобо.

– Зай, ши маньш даа, минии залхуум хүрэнэ,– гэжэ тэрэнь дүүдээ хэлэбэ. Тиигээд лэ дүү хүбүүнэинь манахаяа ошобо.

Һүнийн тэн багта баһа эсэгэнь асуухань дуулдахадал гэбэ.

–Дунда хүбүүмни байна гүш?

– Байна.

– Зай, шинии эдэлхэ юумэн хуу ерэхэ гэбэ.

Нэгэ хэды болоод хөө хара морин буугаад, одхон хүбүүндэ мүнгэн жэмбүүр барюулба.

– Энэ жэмбүүрээр дуудахадаш, би ерэхэб,– гэжэ хэлээд үгы болошобо.

Үглөө үдэшэнь одхон хүбүүнэй манаха ээлжээн болобо. Баһал эсэгынь абьян дуулдахадал гээд, эсэгэнь бага хүбүүнэйнгээ нэрэ нэрлээд:

– Зай, байна гүш?– гэжэ һураба.

– Байна.

– Шинии унаха морин ерэхэ,– гэбэ.

Тиигээд лэ нэгэ морин ерэбэ. Тэрэ морин одхон хүбүүндэ хулһан жэмбүүр барюулба. Тиигэжэ одхон хүбүүн гурбан хурдан хүлэгтэй, гурбан баатарай багажа зэбсэгтэй, хубсаһа хунартай болобо.

Гэртээ ошоходонь, аханарынь моридоо эмээлэжэ байба ха.

– Аханарни, хайшаа ошохотнайб, – гэжэ одхон хүбүүн асууба.

–Хаанай басаган хадамда ошохонь. Бидэ тэрэнэй найр нааданда ошохомнай. Мори урилдаанай мүрысөөндэ илаһан хүн хаанай басага һамга абаха юм.

Һамгатай хоер аханарынь үшөө һамга абахаяа хүсэбэ ха юм.

–Намайе абаашалдыт,– гэнэ ха дүүнь.

–Ши юүгээ хэжэ ошохошниб, олон зоной дунда хүнэй дарамта, үзэлэй муухай юүмэн ябахаш. Абьягүйхэн эндээ бай,– гээд лэ хоер аханарынь дүүгээ үлдэбэ ха.

Аханарайнгаа ошоһоной һүүлээр, одхон хүбүүн алтан жэмбүүрээ үлэбэ. Тиихэдэнь алтан шарга морин ерээ. Алтан шарга мори унажархиһан, баатарай гоё хубсаһатай хүбүүнэй хоёр аханарайнь хажуугаар гүйлгөөд гарашахадань: – “Зай энэ хэмнай ямар баатарнай гээшэб?”– гэжэ аханарынь гайхалдаба. Тэдэнэр дүүгээ оройдоо таниягүй. Урилдаха зон далан модоной газарһаа далан тэргэ модо харбаба ха. Тэдэнэр тиигэжэ хэлсэһэн байгаа. Тэрэ модосо дууһан харбаад, дала модоной газарһаа урилдаба. Тэрэ урилдаанда нэгэ

шатанхай шарга даагатай, шара һэсы дэгэлтэй хүбүүн түрүүлжэ гараба ха. Тиихэдэнь хүн зон ехэтэ гайхалсаба. Хаанай басаган түрүүлжэ ерэнэн хүндэ алтан бэһэлигээ хаяжа үгэбэ.

Үшөө гурбан үдэр бай – мурьсөөн болохо байна. Одхон хүбүүн үглөөдэрынь баһа ошолдохо гэбэ. Тиихэдэнь аханарынь дүү хүбүүгээ баһа байлгаба. Уданшьегүй тэрэ хүбүүн хоер аханарайнгаа хажуугаар хөө хара морсор гүйлгөөд гарашаба. Хоёрдохи үдэрэй мурьсөөндэ хара дааган моритой, хара һэсы дэгэлтэй хүбүүн бултыень уридлажа гараба. Тиихэдэнь хүнүүд баһа гайхалсаба.

Гурбадахи үдэрынь одхон хүбүүн өөрынгөө мори унаад ерэбэ. Һүүлдэнь бай дүүрэжэ, “хаанай басаганай бэһэлиг хаанаб” гэлдээн болобо. Тэрэ бэһэлигынь шатанхай шарга моритой, шара һэсы дэгэлтэй хүбүүнэй гарта байгаа һэн ха. Тиигээд хаанай басаган одхон хүбүүнэй һамган болобо. Тэрэ гэнэн саһаа хойшо одхон хүбүүн тон ехэ баатар боложо, хоер аханараа илаба.

Сагаадай үбгэн.

(Онтохон)

Арбан сагаан хонитой Сагаан үбгэн байһан юм ха. Тэрэ үбгэндэ хоер зээрдэ морин бии һэн. Нэгэтэ үбгэнэй нэгэ сагаан хонининь хурьгалхадаа, эхир хоер хара хурьга түрэбэ ха. Тэдэ хурьгадынь тэнжэжэ, томо болобо.

Нэгэтэ тэдэнэйнь хонидоороо хээрэ бэлшэжэ ябатарнь, хоер хирээ ниидэжэ ерээд, хоер хара хурьгадай нодыень тоншобо. Сагаадай үбгэн уурлажа, хурдан зээрдэ морсороо хатаргажа, хирээнүүдэй хойноһоо намнажа хүрөөд, нодэдынь түнхижэ абаад, һохор болоһон хурьгадта табиба ха.

Һохор болоһон хоер хирээ Хан–Хюрмас тэнгэридэ ошобо:

–Сагаадай үбгэн нодэдыемнай түнхижэ абаа, –гэбэ.

Хан–Хюрмаста тэнгэри Сагаадай үбгэндэ уурлажа, урдан зээрдэ мориень барижа эдихыень хоер шоно эльгээбэ.

Энээниенъ зүүдэндөө үзэхэн, зүүдэндээ хараһан Сагаадай үбгэн хурдан зээрдэ морисо хашаадаа хаагаад, нозог зээрдэ морисо ногоондо табяад хонобо ха.

Хоер шоно ерэжэ нозог зээрдэ мориенъ эдижэрхибэд. Сагаадай үбгэн хурдан зээрдэ морсороо хоер шоные хойноһоонъ намнажа хүсөөд, арһыенъ амидыгаар хуулажа абаба. Улаан мяхан болоһон хоер шоно Хан–Хюрмас тэнгэридэ ошожо:

–Сагаадай үбгэн арһыемнай хуулажа абашоо,– гэжэ гомдол бариба.

Хан–Хюрмас тэнгэри бүри ехээр уурлажа, Сагаадай үбгэниие өөрыенъ эдижэ ерэхыенъ хоер хара баабгай эльгээбэ. Энээниенъ урид мэдэхэн Сагаадай үбгэн айраг бусалгажа бэлдээд, үүдэсэ бүхөөр шэбхэдээд, хоер баабгайе хүлэжэ һууба.

Удангүй хоер баабгай ерэжэ, үүдыенъ тайлажа ядахадаа, бишыхан сонхоорнь шагааба. Сагаадай үбгэн бусалмай халуун сагаанһаа шанага соо удхажа абаад,хоер баабгайн нюдэ руу сасажархиба. Баабгайнууд муухайгаар шашхаба. Хоер нюдэдынь халуун сагаанһаанъ дүрэбэ, шалзаба. Дары Хан–Хюрмас тэнгэридэ баабгайнууд ошожо гомдобо.

Хан–Хюрмас тэнгэри уурлажа, Сагаадай үбгэниие тэһэ нэрьежэ ошохоео түхээрбэ.

Энээниенъ зүндөө мэдэхэн, зүүдэндээ хараһан Сагаадай үбгэн сагаан эрье хонисо алажа, мяхыенъ шанаба. Сагаа бусалгажа, гурбан тогоо хүнэй архи нэрэбэ. Удангүй Хан–Хюрмас тэнгэри ерэжэ, доодо замбида бууба. Үбгэнэй үргэхэ гэжэ бэлдэхэн архи, мяха харахадаа, уур сухалынь бууража, Сагаадай үбгэнһөө асууба:

–Ши юундэ хоер хирээгэй нюдыенъ түнхижэ абаа һэмши?

–Танда үргэл үргэхэ гэхэн хоер хара хонидоймни нудые түнхижэ абашоо ха юм,– гэбэ үбгэн.

–Ши юундэ хоер шонын арһыенъ амидыгаар хуулажа абаабши?

–Та минии һайн мори эдихыенъ тэдэниие эльгээгээт. Харин тэдэ шононууд муу морииемни эдижэрхео ха юм,–гэбэ Сагаадай.

–Ши юундэ минии эльгээһэн хоер баабгайн нюдэд руунь халуун сага сагаа сасаабши?

–Тээд тэдэ намайе барижа эдихээс үүдээрни оронгүй, сонхоорни шагаагаа ха юм,–гэжэ Сагаадай үбгэн харюусаба.

Эдэ харюунуудыень Хан–Хюрмас тэнгери дэмжэжэ, үбгэниие хүлисэжэ, үргэлыень абажа, дээдэ замбидаа бусаба.

Тиигэжэ Сагаадай ханаамгай бэрхэ байһандаа, үбгэн зүбтэй боложо, зэмэгүй үлэхэн юм гээ. Харин мяхаша хирээ, арьяатан шоно, баабгайнууд өөһэдөө шанга зэмэдэ хүртэхэн юм гэхэ.

ханаамгай, сэсэн хүн хэндэшье диилдэдэггүй.

Алтан бэһелиг.

(Онтохон).

Эртэ урда сагта үгытэй ядуу Нам гэжэ үбгэн Сарай хүбүүтээс амидаржа һуужа байһан юм ха. Эдэ хоерой зөөри гэхэдэ хүгшэн хүрин бухатай, хөө хара ямаатай, хоорбогүй буха тэргэтэй һэн ха.

Нэгэтэ Нам үбгэн ганса хара ямаагаа алаад, хүгшэн хүрин бухадаа хоорбогүй тэргээ хүллөөд, ямаанай мяхые тээгээд, Сарай гэжэ хүбүүгээ тарья талха бэдэрхые гаргаба. Сарай хүбүүнэй ябажа ябахата, олон хүн харгы дээрэ нохой баряад алаха гэжэ байба. Тэрэ хүбүүн хоорбогүй буха тэргэхэн буугаад, тэдэ зондо иигэжэ хандаба:

- Хотын харуулша нохойе хороохо гэжэ юундэ оробот, хожом хойно энэтнай хэндэшье туһатай байжа болохо. Мяханда дурлаа болбол ямаанай хахад мяхые абагты! - гэжэ тэдэндэ хэлээд, ямаанаа хахад мяхые үгэбэ.

Тиигэжэ нохойн амиие абараад, сааша ябажа ябахадань, улад миисгэй баряад алаха гэжэ байба. Хүбүүн хүгшэн бухаяа байлгажа, тэдэндэ иигэжэ хандаба:

- Энэ миисгэйе алахынгаа орондо минии ямаанай хахад мяхые абажа эдиит, - гэжэ ямаанаа хахад мяхые үгэбэ. Тиигээд саашаа тэрэ

хүбүүнэй ябахадань, нэгэ хүн хулгана баряад алаха гэжэ байба. Тэрэ хүниие иигэжэ гуйба:

- Энэ хулгана аланхаар, минии хүгшэн бухын хахад мяхынь эдэе хоол зөөжэ амидаржа нуугыш, - гээд, бухаяа хахадынь үгэбэ. Тэрэ хүбүүн саашаа ябажа, далайн захата хүрэбэ. Тэндэ загалашад губшаад гаргахадань, хоер загалан үхэнгүй хүдэлжэ байба. Тэрэ хоер загаландые бухынгаа нүгөө хахадаар андалдан абаад, далай уруу табижархиба. Хүбүүн юушые үгы хоонон болобо. Гэртээ ошохо гэхэдээ, эсэгэһээн айна. Нохой, миисгэй, хулгана, загаланай амиие абараад, далайн захые зайжа, хоон үнжэн унтажа ябаба. Нэгэтэ тэрэнэй унтажа хэбтэхэдэнь, далай сооһоо хара моритой хүн гаража ерээд, хэлэбэ:

- Зай, хүбүүн, шамда хүбүүн басаган хоёройнгоо ами бэсынь абаруулһандаа, аргагүй ехээр морилхыетнай Далайн эзэн гуйжа байна. Тиигээд шинии ошоходо, Далайн эзэн иигэжэ асууха:

- Шамда адуу мал, алта мүнгэн, али эрдэнийн зүйл хэрэгтэй гү? Тиихэдэнь ши иигэжэ харюусахаш - намда адуу малшые, алта мүнгэншые хэрэггүй, харин хүбүүн басаган хоеройтнай ами бэсынь аршалһанииемни һанаа болбол хатан эжынгээ нэрэгүй хургандаа хэжэ ябаһан алтан бэһэлигые үгэхэдэтнай болохо. Хэрбээ энэ бэһэлигээ харамнабал, намайе асарһан газарта абаашажа табихые гуйнаб гээрэй, - гэбэ.

- Тэрэ хүн хүбүүнэй бэсые голоор боогоод, далай уруу абаад орошобо.

Далайн эзэнэйдэ ошоходонь, адуу малынь тооложо барахаар бэшэ, алта мүнгэнийнь хэмжэжэ болохоор бэшэ шэнги тэрэ хүбүүндэ харагдаба.

Далайн эзэн тэрэ хүбүүе ехэ хүндэтэйгээр угтажа абаад, найр наада ехээр хэбэ.

- Хүбүүнэй ябаха болоходо, Далайн эзэн хүбүүндэ иигэжэ хандаба.

- Хүбүүн басаган хоерыемнай абарһандашни адуу мал, алта мүнгэшье танда бэлэглэхээр бэлэн байнаб, - гэбэ.

Хүбүүн харюусаба:

- Намда алта мүнгэшье, адуу малшье хэрэггүй, харин хатан эжынтнай нэрэгүй хурганда байһан алтан бэһелиг хэрэгтэй. Хэрбээ энээниие намһаа харамнабал, намайе түргэн эндэһээ абаашагты, - гэбэ. Далайн эзэн тэрэ хүбүүндэ алтан бэһелигээ үгэхэдээ иигэжэ захиба:

- Алтан бэһелигээ аманһаан бү гаргаарай. Асарһан хүн тэрэ хүбүүниие далайн эрьедэ абаашаба. Хүбүүн нютагтаа ошоод, муухан урсахан гэртээ орохосоо абаһаар айгаад, газгаа хонобо. Хүбүүн үглөө һэрихэдээ, алта мүнгөөр хэгдэһэн аргагүй гоё гэр соо хэбтэжэ байба. Тэрэнэй газгаа гараад харахадань, адуу малнууд түмөөрөө бисалан байба. Эсэгэ хүбүүн хоер алта мүнгэтэй, адуу малтай боложо жаргажа һууба.

Нэгэ һайхан басаган үдэр хүнсэр үзэгдөөд, үхэр малынь һаагаад, бэри болобо. Нэгэтэ хүбүүнэй унтаж байхада, аман сооһоонь алтан бэһелигынь абаад үгы болоһон байба. Хүбүүн үглөөгүүр һэрихэдээ, муухан урса гэртээ унтаж хэбтэбэ. Эсэгэнь хүбүүндээ ехээр ганиран хэлэбэ: - “Шамайе энэ шумаса һамга бү аба гэжэ хэлэжэл байгаа һэм. Ши хүнэй үгэ дуулангүй, шулмас һамга абаад, адуу малаа, алта мүнгөө алдаад, адагай хүн болоод байнаш”. - Хүбүүниинь эсэгэдээ: - Эрэ хүн найма нартажа, долоо дортожо ябагша даа - гэжэ хэлээд, гэрһээн гаража ошобо.

Ажаһуудалай онтохонууд

Харуу ноён.

Хүнүүдһээ юумэ абаха болоходоо, амаа тамшаан, альгаа тодон араатын һүүлээр эльбэн байдаг нэгэ баян ажаһууба ха.

Тээд тэрээнһээ хүнүүдэй юумэ эрижэ, гуйжа ерэхэдэнь, тэрэ баян анираа хатан, газар гэтэшоод һуужал һуудаг һэн.

Тиигэбэшье тэрэ хүнүүдтэй боосоо хэхэ дуратай бэлэй. Хизааргүй харуу дээрэхэ баян ямаршые хүнтэй боосоо хэхэдээ, нэгэтэшье эд зөөриесэ, алтан мүнгэсэ табидаггүй байба.

Мүнгэ алтаяа, эд зөөриесэ өөрынгөө бэсхээ дээгүүр сэгнэдэг хадаа харуу баян боосоондо гарайнгаа хургануудые табидаг хэн ха. Тиихэдээ тэрэ боосоогоо ходо шүүжэ, хэдэн зуун түхэриг мүнгэ, хэдэн зуугаад мори сарнуудые абажархидаг бэлэй. Тиихэдээ тэрэ хомхой хара ханаандаа баясажа: “Гарайнгаа гансахан хургаханиие табижа үгөөд, мүнгэ алта, мори сар шүүжэрхихэдэ, баһал олзотой юм байнал!” - гэжэ олзуурхадаг байба ха.

Боосоогоо эдихэ тумаа баян улам шунахайржа, холо ойрын нютагуудаар ябажа, боосолдохо хүнүүдые бэдэрдэг болобо.

Тиийээр тэрэнэй аза талааниинь буруутажа, боосоо хэхэ бүридөөл алдажархидаг болобо ха. Боосоогоо алда алдаһаар, тэрэ хоер гарайнгаа бүхы хургадые тайруулжа бараба.

Бүхы хургадаа алдаад байхадань, түрүүшээр боосоонуудта шүүжэ абаһан хамаг мори сарнуудыень, хони ямаануудыень хээрын хүхэ шоно зоогложорхибо. Боосоогоор шүүжэ, хайрсагтаа хадаглаһан бүхы мүнгыень хулганаан хуу мэрэжэрхихэн байба.

Тиихэдэнь харуу баян хара буужа, уйдхар гашуудалда дарагдажа, хээрын хүхэ шонын хоол болошохо адуу малай түлөө, хулганаанай шүдэнэй зохолгоон болошохо алта мүнгэнэй түлөө ямаршые эд зөөрээр сэгнэшэгүй хоер гарайнгаа хургадые алдаһанаа ойлгобо. Ойлгоходоо, хургадаа шаналжа, үхибүүн шэнгээр уйлаба. Уйлажа нуухадаа: “Хойшодоо хүнүүдэй мэшээг алташые үгөө хаань боосолдохогүйб!” - гэжэ харуу баян ама алдаба гэхэ.

Тэрээн тухайнь нютагайнь нэгэ шогууша үбгэн дуулаад, харуу баянтай боосолдохосоо ерэбэ ха.

Шогууша үбгэн харуу баянтай хөөрэлдэжэ байха үедөө, ниилэмэл мүнгэн толгойтой, зандан модон шүбүүгтэй гаһаһаа нэрэжэ, тэрээндэ харбайн:

- Жагар оронһоо ябаһан нэгэ наймаашанһаа энэ гааһа худалдажа абааб. Энэ гааһаараа тамхи татахад, булай амтатай шэнги байдаг. Таашье энэ гааһаар татажа үзыт, - гэбэ.

Харуу баян шогууша үбгэнэй гааһаар татажа үзөөд, тэрээндэнь хорхойтожо:

- Ши намда энэ гааһаяа худалда! - гэбэ.

- Мори сарааршье, алта мүнгөөршье худалдаха гааһан бэшэл даа. Хамаагүй, энэ гааһаяа боосоондо табиха һэм. Боосолдое! Боосоогоо эдибэл, гааһыем абаарай! Боосоогоо алдабалшни, би шинии нэгэ шэхые тайража хаяхаб! - гэбэ шогууша үбгэн.

Тэрэнэй хиилэмэл мүнгэн толгойтой, зандан модон шүбүүттэй гааһанда хорхойтоһон харуу баян бэсэ барингүй, үрөөһөн шэхэсэ табижа боосолдобо ха.

Тиихэдэ харуу баян баһал боосоогоо алдажа, шогууша үбгэндэ шэхэсэ тайруулаа юм һэн ха.

Алтан сэсэг.

Урда сагта Алтай хангайн хормойдо, Ара голой эрьедэ аха дүү хоер аяншалжа ябатараа, нэгэ газарта хонобод. Баян ахань эд зөөриин хойноһоо һанаата болон, үглөөгүүр эртэ газарта гараба. Үгытэй дүүгэйнь боод борогшо гүүн унагалжархиһан, нарай унаган хүдэлэн, хүльбэрэн, баянай хээр мориной хажууда ошоод хэбтэбэ. Хомхой баян энэ унага булимтаржа абаха гэжэ шиидээд, гэртэ орожо: “Минии морин унагалаад байна”, - гэжэ дүүдээ хэлэбэ. “Морин яажа унагалха юм”, - гэжэ дүүнь тоосолдобошье, унагаяа буляалгаад, хэрэг бариба ха. Тээд баян ахань эдилгэ мүнгэ үгэжэ, зүб боложо һалаба.

Гэбэшье дүүнь сухарингүй, хаанда хандаба ха. Хаан шагнаад, иигэжэ хэлэбэ: “Дэлхэй дээрэ юун эгээл түргэн бэ, юун эгээл тарган бэ, юун эгээл хайратайб? Энэ таабари гурбан хоног соо таагаад ерэгты”.

Гурбан хоногшье үнгэржэ, аха дүү хоер хаанда таабариин харюу хэлэбэд ха. Дүүнь иигэжэ хэлэбэ:

- Эгээн түргэн юумэн халхин болоно, эгээн тарган юумэн газар, эгээн хайратай юумэн үргэхэ нойр.

- Ши энэ харюу өөрөө ханаа гүш? - гэжэ хаан асууба.

- Үгы, минии арбатайхан басаган Алтан Сэсэг иигэжэ хэлээ.

Тэрэ басаганшни тиимэ сэсэн юм хаа, эдэ зуун табин үндэгэнүүдхээ үглөөгүүр зуун табин дальбараа гаргаад байг, - гэбэ хаан.

ханаата болоһон эсэгынгээ ерээд, хаанай захиралта хэлэхэдэнь, басаганиинь ханаа амар эдэе хоол бэлдэжэ, эсэгээ холлууллаад, иигэжэ хэлэбэ:

- Аба ханаагаа бү зобогты. Хаанда ошожо, иигэжэ хэлэгты: “Нэгэ үдэр соо газар хахалаад, тэрэ үдэртөө таряа тарижа ургуулаад, хадаад, дальбараагай эдихэ хоол бэлдэгты. Дальбараа гансал иимэ таряа эдихэ”.

Хаан үгытэй хүнэй энэ үгэ дуулаад:

- Басаганшни үглөөдэр намда ерэг. Ерэхэдээ морсор бэшэ, ябагаар бэшэ, хубсаһагүй бэшэ, хубсаһатайшые бэшэ, бэлэггүй, бэлэгтэйшые ерэг, - гэбэ.

Энэ ороо асуудалда Алтан Сэсэг харюу үгэжэ шадахагүйнь гэжэ үгытэй хүн ехэтэ ханаата болобо. Гэбэшье басаган абынгаа сэдхэл тэгшэлэн аргадаад, үглөө үглөөгүүрнь хаанда ошобо. Ошоходоо шандага унаад, хубсаһаяа тайлажа, бэсэ гүльмөөр орёогоод, гартаа амиды торхируу баряад ошобо.

- Хаан баабай танда бэлэг асарааб, - гээд басаганай амиды торхируугаа хаанда харбайхын тэндэ торхируу нийдэшэбэ.

- Һайн даа. Минии таабари таагааш, абашни ехэ үгытэй хүн байна. Юугээ эдижэ амидардаг зомта? - гэжэ асууба.

- Абамни хүдөө талаар гүльмэ табижа, загаһа баридаг. Тэрэниеннь шанажа эдидэгбди.

- Яагаа тэнэг басагамши, хүдөө талада хаанаһаа загаһан байба гээшэб?

- Та өөрөө сэсэн гээшэ гүт? Яагаад морин унагалба гээшэб? - гэжэ басаган хэлэбэ. Хаан Алтан Сэсэгэй энэ асуудалда тороод, баян ахаһаань унагыень абажа, дүүдэнь бусааха гэжэ шиидхэбэ.

Бодолтой Боохон хүбүүн.

Дайша - Дамбан хаан гэдэг урда сагта байһан юм гэхэ. Энэ хаан болбол хүнэй газар уһые булимтаран абахые хүсэдэг байгаа. Тиигээд хүршэ һуудаг гүрэнүүдтэ сэрэгээр добтолдог, булимтардаг һэн ха. Сэрэг хэжэ ябатараа, Дайша - Дамбан хаан Бадма - Доди хаанай хэрэмые сэрэгээрээ хүрээлбэ.

- Хэрбээ гурбан хоногой туршада хаан хотосо үгөөгүй һаатнай, юумыетнай үнэһэн тоорог болгохобди, - гэжэ Дайша - Дамбан хаан ганирба. Иимэ юумын болоод байхада, Бадма - Доди хаан энэ хэрэг хэлсэхын тула, ноед һайдаа суглуулжа суглаа хэбэ.

Болзорто сагай һүүлшын үдэр болобо ха.

Ноед һайдынъ нилээн удаан арсалдаба, тулалдаба. Тиигээд һүүлдэнь Дайша - Дамбан хаанда Бодолтой Боохон гэжэ алдартай багахан хүбүүе эльгээхэ болобо.

Хүбүүн ошохо болоходоо:

- Эгээл хүгшэн нэгэ тэмээ, эгээл ехэ һахалтай нэгэ ямаа намда үгэгты, - гэбэ. Ноед гайхалдаад, эриһэн юумыень үгэбэл даа. Хүбүүн тэмээн дээрээ гаража мордоод, ямаагаа аргамжаар хойноо хүтэлөөд, дайсадтаа ошобо. Дайша - Дамбан хаан:

- Бадма - Доди хаанай хаан түрэдэ эгээ үндэр һаһатай үбгэн, эгээ ехэ һахалтай хүн олдоогүй юм гү? Энэ хүбүү юундэ эльгээбэб? Али намайе тэрэ баһаба гү? - гэжэ суһалдаба, ганирба. Хүбүүн хаанай суһалһаа айнгүй, зохидоор хандажа хэлэбэ:

- Хэрбээ та хаан һаа энэ тэмээнтэй хөөрэлдэгты. Эгээл ехэ һахалтай үбгэнтэй хөөрэлдэхэ гээ һаа, энэ ямаантай хөөрэлдэхэдэтнай болохо.

Дайша - Дамбан хаан хүбүүнэй оншотой сэсэн харюуда сохигдожо, гайхахын ехээр гайхаба. Тиигээд:

- Ши болбол зоригтой, сэсэн хүбүүн байнаш. Энээнэйш түлөө эрихэн юумыеш үгөөд, шинии хөөрөө шагнахаб, - гэжэ хүбүүндэ хандаба.

- Минии тэмээнэй арһанда хэды шэнээн газар багтанаб, тэды газар намда үгэгты, - гэжэ хүбүүн хэлэбэ ха. Дайша - Дамбан хаан тэрэниень дуулахадаа мihэд гээд, гүйлтыеш дүүргэхэб гэжэ зүбшөөбэ. Хүбүүн хүгшэн тэмээгээ алаад, арһыень үбшэжэ абаба. Тэрэ арһаяа нарииханаар зүһэжэ, олон аргамжа болгобо. Аргамжануудаа холбожо залгаад, бүри ута болгобо. Тиигээд тэрэнээ сэрэгшэдэй моридой туруунай урдахануур һунаажа, хотосо тойруулан бүһэлбэ.

Дайша - Дамбан тиигэжэ байхыень харахадаа, үхибүүнэй хэлэндэ тороһоноо ойлгожо гашуудабашье, яахашье аргагүй хэлэһэн үгэдөө эзэн болохо ёһотой тула, эзэлхээс байһан хотосо хүбүүндэ үгэжэ, сэрэгээ абаад бусаа һэн.

Иигэжэ Бодолтой Боохон хүбүүн хариин харатанһаа түрэл хотосо аршалаа юм һэн гэхэ.

Аргата хүсэтэ хоер.

Урда нэгэ сагта, уужам дэлюун нютагта Аргата Хүсэтэ хоер гэжэ аха дүүнэр ажаһууһан юм гэдэг. Аргата ахань ажалша бэрхэ, арга шадабаритай, дархан хүн байһан. Хүсэтэ дүүнь биб гэхэн бээрхүү, уур сухалдаа булигдаһан, уран шадабари багатай, ушаргүй залхуу хүн һэн ха.

Нэгэтэ Аргата ахань Хүсэтэ дүүдээ:

- Хоюулаа тэргэ дархалаябди. Биш шамда дарха заажа һургаһуу - гэбэ. Хүсэтэ дүүнь:

- Намда хүнэй һургаал заабари хэрэггүй, өөрөө хуу мэдэхэб, шадахаб, хүсэ ядаха бэшэб, - гээ һэн ха.

Аха дүү хоер ами аминдаа дархалжа оробо. Аргата ахань арга шадабарияа гаргажа, арбан хайн тэргэ бүтээбэ. Хүсэтэ дүүнь хүсээ гаргаба, хүлһээ гоожуулбашье, ганса тэргэ арай шамайхан холболдуулба. Тэдэ хоерой тэргээ дэлгүүр дээрэ гаргажа, хүн зондо дурадхахадань. Аргатын хайн тэргые олоороо хайхашаагаад, Хүсэтын хархигар муу модон тэргые харахашье хүн байбагүй. Хүсэтэ дүүнь Аргата ахадаа амаархажа, уур сухалаа бусалган: “Яба иигээд зондо хайшаагдажа бай”, - гээд Аргата ахынгаа тэргые уй бута сохижорхибо. Тиигээд өөрынгөө тэргэ хүн зондо дурадхахадань, хэншье хэрэгсээбэгүй.

Харин Аргата ахань эбдэрхэй тэргээ суглуулжа обоолоод, галда шатаажа, нүүрһэн болгоходонь, хүн зон хүртэжэ ядан абашаба. Тулгаряагаа барагдахада, Хүсэтэ дүүнь тэргээ баһал нүүрһэн болгоод туршаха гэжэ шийдээ һэн ха. Муу модон тэргээ мулта булта сохижо, гал аһаажархёод унташаһан байба. Үглөөгүүр бодоод, нүүрһээ суглуулжа абаха гэхэдэнь, үнэһэ шандарууһаа ондоо юумэн байбагүй.

Арга шадабаригүй, ажалайнгаа алга хоһон хосорһондонь, хара бууһан Хүсэтэ хүбүүн ахынгаа урда алдуугаа мэдэржэ, хамта хүдэлдэг болоһон юм гэхэ.

Дэлхэйн арадуудай онтохонууд

Баха Турлааг хоер.

(Саха яхад арадай онтохон)

Нэгэтэ зунай дулаахан үдэр Баха нуурай эрьедэ гараад, наранда игаажа хэбтэбэ ха. Тэрэниие эрье дээгүүр үнгэржэ ябаһан Турлааг Бахые гэдэһээрнь зуунхай, амаяа ангалзуулха зуураа Баха Турлаагта хэлэнэ ха:

- Юрэдөө, зүб хэлсэгшэ гү, али буруу гү - шамайе уг удамаараа дээгүүр түрэлтэй, шанга хоолойтой юм гэжэ...

- Зүб! - гэжэ өөрөөшье мэдэнгүй Турлааг хагалжархёод, Бахые алдажархиба.

Мэхэшэ миисгэй, ханаамгай хулгана.

(Афган арадай онтохон).

Үнэн дээрээ болоһон юм гү, али үдэрэй һонин зугаа гү? Этигэбэлтнай үнэн ааб даа, үгы һаатнай ухаандатнай үлэнгүй үнгэрнэ бээ.

Нэгэтэ Миисгэй Хулганын нүхэ хараад унхидажа үзэһэнэй удаа, урин зангаар уряалай дуу уянгатуулба. Хулгана гүнзэги нүхэнһөө гараагүйшые һаа, харюудань шэнгэхэн абяагаар хангюурдаба.

Миисгэй нүхэнэйн дэргэдэ хэбтээд, наһан налгай абари үзүүлэн, ажабайдал тухайгаа хөөрөө дэлгэбэ. Хөөрөөнэйнгээ эсэстэ хулганада хэлэбэ:

- Наашаа гаража ерыш. Тарган хониной сула өөхэн һүүл асарааб. Хоюулан эдижэ, хотоёо баярлуулая.

- Хари, тиигэхэмни гээбы, - гэжэ нүхэн сооһоо Хулгана харюусаба.
- Хониной һүүлтэй һаа, хэнтэйшые хубаалдангүй, гансааран эдихэ байгаа ха юмши. Харагтылши даа! Хамаг миисгэйнүүд хомхойнгоо ехэдэ тэнэг гэлсэгшэ, теэд иимэ гэнэн хонгорыень мүнөөл үзэбэб!

Миисгэйн мэхэтэйшые һаа, Хулгана ханаамгай гэжэ хэлсэдэгынь дэмы бэшэл даа.

Үнэгэн шоно хоёр.

(Монгол арадай онтохон).

Үнэгэн шоно хоёр хамта ябажа ябатараа, суухатай шара тоһоёо тэгшээр хубаажа эдихэ гэжэ байтарнь, үнэгэниинь мэхээ гаргаба:

- Энэ тоһоёо эндэ эдихэдэмнай таарахагүй, зон ябана. Үндэр уулын орой дээрэ гараад эдие. Ши абаад яба.

Үндэр уулын оройдо гарамсаараа, үнэгэниинь хэлэбэ:

- Энэ тоһо хубаажа эдихэнэй хэрэггүй, нэгэмнай эдиг.

- Хэмнай эдихэ юм, - гэжэ шоно асууба.

- Аха наһатаймнал эдэе һаань таараха. Ши хэдытэйбши? - гэбэ үнэгэниинь.

Шоно үнэгы мэхэлжэ, үнөөхи тоһоёо гансааран эдихын тулада:

- Минии жаахан байхада, һүмбэр уула добын шэнээхэн, һүн далай шалбаагай шэнээхэн байһан юм лэ, - гэхэдэнь, үнэгэн ушар зүтгүй уйлажа орошобо. “Уйла болишье тоһон минии болоо” гэжэ, шоно дотороо бодоод:

- Ши юундэ уйлабаш?

- Намда гурбан зулзага бии. Эгээл багань шамтай сасуу юм. Тиигээд сэдхэлни ехээр уяраа, - гэжэ үнэгэнэй хэлэхэдэ, шоно аниргүй шагнаад, ехэл эшэжэ, хоһоор хабшалзаһаар, нүхэндөө бусаба. Харин үнэгэн нөөхи тоһоёо гансаарханаа садатараа эдэе һэн гэхэ.

Шандаганай урал юундэ һэтэрхэйб?

(Түбэд онтохон)

Нэгэ орон нютагта Шандаган ажаһууһан юм. Танилнуудаа гасаалхадаа, жохоогоо оложо, жаргадаг байһан гэхэ. Нэгэтэ хадын хабшал соо адуунай һэсын хэбтэхы харажархёод, сар адуулжа ябаһан малшанда гүйжэ ошобо.

- Малшан, өө малшан! Золтойл байнаш даа! Тэрүү хадын хабшал соо адуунай һэе хэбтэнэ. Ошыш, ябыш, арһыень үбшэжэ абахалши!

- Угы даа, - гэбэ малшан, - һарлаг сарнуудайм нюрган хүндэ ашаанһаа шулгаршанхай. Минии ябамсаар, хара хирээ ерээд, шархыень тоншожо зобоохо.

- Сарнуудшни яхашьегүй! - гэжэ байгаад, Шандаган малшаниие үгэдөө оруулна. Үгэ хүүртээ халажа, үбсүүгээ тоншожо байжа дуугарха юм.

- Ши яара, би сарнуудыень хараад байгуужаб.

Малшан Шандаганай үгэ дуулжа, адуунай һэе үбшэхэе ошобо. Шандаган тэрэ дороо Хирээдэ гүйжэ ошоод, эбдүүсэн байжа дуулгаба:

- Хирээ, өө Хирээ! Яахан жаргалтай шолмобши! Малшан сарнуудаа орхёод ябашаба. Сарнуудай нюрганиинь гэжэ - э, хуу шулгархай! Ошожо тоншохол байгааш!

Хирээ толгойгоо һэжэржэ:

- Үгы даа, хайшаашье ошохогүйб. Харанагүй аалши, үндэгэнүүдээ харууһалжа һуухыем? Уурхайгаа орхимсоорни, хүбүүд үндэгыем хулуухал.

- Бү айгыш даа, - гэбэ Шандаган, - би уурхайеш һахиһуу, хэншье үндэгыеш хулуухагүй.

Хирээ Шандаганда этигэжэ, үргэн даляараа һэбигэр, нуга тээшэ нийдэбэ.

Шандаган тэрэ үсэрнь хүбүүндэ харайжа ошоод:

- Хуба-ан! Яахан гоё юумэ гээшэб! Хирээ тонилоо, түргэн модон дээрэ гаража, үндэгыень хулууха байгааш.

Тэрэнь Шандагые хаража харюусана:

- Аргамнигүй. Эжы гэрээ хараад байхаш гээ һэн. Минии ябашоо һаа, хулгайшан ерээд, бүхы юумыемнай абаад ябашахал.

- Ай даа, тэнэг! - гэбэ тэрээндэ Шандаган. - Намдаал найда, гэрыеш хараад байхаб.

Тиигэжэ хэлэмсээрнь, хүбүүхэн хирээгэй уурхай һандаахаяа гүйжэ ябашаба.

Шандаган тиихэ һамбаандань хулгайшанда гүйжэ ошоод:

- Дуулалши, нүхэр! Жаргалтай одон доро түрэхэн хүн байналши! Хүбүүн хирээгэй үндэгэндэ ошоо, гэртэнь хэншье үгы. Ошожо, зөөриень хуряагыш!

- Үнэн гү?! Яагаа һайн юм гээшэб! - гээд, хулгайшан гүйжэ ябашаба.

Тэрэ үедэ малшан адуунай һэһээ арһыень үбшөөд бусаба. Харахадань Шандаганшье үгы, харин сарайнь нюргые Хирээ тоншожо байба. Малшан халаг хухы боложо, Хирээ шулуугаар шэдэбэ. Хирээ тэрельжэ, уурхайдаа нийдэбэ. Уурхайтай модондонь хүбүүн

гарашанхай, үбэртөө үндэгыень хэжэ байба. Хирээ ухаа алдажа довтолбо. Хүбүүн айгаад, гэр руугаа харайба. Гэртээ хүрэхэдэнь, хулгайшан бүхы зөөриенень монсогойлонхой, абаашаха гэжэ байба.

-Хулгайшан! Хулгайшаниие бариит! - гэжэ хүбүүн хуугайлба. Хулгайшан сошожо тэрбелбэ.

Малшан Хирээе хараан, Хирээ - хүбүүе, хүбүүн хулгайшаниие намнана, хулгайшан тархияа адхаад гүйнэ. Шаг шууяан болоно! Шандаган тэрэ үедэ хадын оройдо гарашанхай, урьхадань ороһон нүгөө дүүлээ хаража урмашахашье гээшнь аргагүй. Энэ энэһээр, уралынь хаха ганташаба.

Тэрээнһээ хойшо Шандаган хэтэрхэй уралтай үлэшэһэн юм гэлсэдэг.

Бусад зондо урьха занга табижа, гасаалха дуратайшуулда: “Уралаа гамна, хэтэ буушуужаг, - гэжэ хануулдаг заншал Түбэдтэ мүнөөшье бии агша.

Ухаатай жэргэмэл.

(Энэдхэг онтохон)

Эртэ урда сагта нэгэ жэргэмэл хаанай сэсэрлигтэ хулгайгаар орожо, үдэр бүри үрэ жэмэсчээнэ хүртэлсэдэг болоһон юм гэхэ. Хаан тэрээниие бариха гээд, хэдэн үдэр соо ядаа. Нэгэтэл тэрэ бармань хаанай табиһан урьхада орошобо ха. Аюулта дайсанайнгаа гарта орошоһон шубуухай айһан мэгдэһэн хэбэршье үзүүлэнгүй ханаа амарханаар:

- Даашагүй ехэ нүгэлтэй байһамни үнэн. Тэрэнэймни түлөө саазална гүт, болино гүт - танай дуран. Зүгөөр үхэхынгөө урда үндэр түрэлтэ тандаа нэгэ нюуса нээжэ үгэхыем зүбшөөгүт. Энэ нюусыем хадужа абаа хаатнай, хаан баабай танда ехэ туһатай байха. һүүлээрнь намайе саазалжа үрдинэ бээт, - гэбэ.

Хаан ехэл баярлажа:

- Хэлэ, хэлэ! Тэрээхэн үгээ бушуухан хэлээдхи. Теэд һүүлээрнь шамайе сүлөөдэ табиха гэжэ найдаһанайш үлүү! - гэбэ ха.

Шубуухай зоригтойгоор харюусана:

- Шагнажа айлдыг даа, хаан баабай! Тэрэ нюусымни гол удхань хадаа дүрбэн хургаал соо юм. Тэдэниие бүхөөр лэ хадужа абаха хэрэгтэй. Нэгэтэл гарташни ороһон дайсанаа саб бажуугаад табихагүй гээшэ нэгэдэхи хургаал болоно...

Хаан нэгшэжэ:

- Энэшни мэдээтэй. Ехэл хэрэгтэй заабари гээшэ. Зай, хоёрдохииень хэлэ. - гэбэ.

Жэргэмэл саашань үгэлнэ:

- Хоёрдохи хургаалынь иимэ. Бүтэмжэгүй хоһон юумэндэ бүришые этигэдэггүйб анханай. Алим бэ-ээ, гурбадахи хургаалшни, хэлээдхи. Бушуула, бушуула! - гэсэгээн байба.

Шубуун харюудань:

- Үнгэрһэн юумэнэй түлөө сэдхэлээ бү зобоо, - гэбэ.

Тэрэшые хургаалыень хаан зүбтэйдэ тооложо, дүрбэдэхиеэ хэлэжэ үгэхыень хүлсэгээд байба.

Жэргэмэл тиихэдэнь:

- Хаан баабай, дүрбэдэхи хургаални эгээл аша ехэтэй, амин шухала юумэн гээшэ. Намайе ойро зуурхана табяа хаатнай, би багшадаа эхинһэнь һүүл хүрэтэр дахин шагнажа абаад, тандаа хэлэжэ үгэхэл һэн хаб, - гэбэ.

Хаан шубуухайе табижархиба. Тэрэнь хуга ниидэжэ, тээ саанахи модон дээрэ һуугаад:

- Үндэр түрэлтэ хаан! Минии гэдэһэн соо нугаһанай үндэгэнэй шэнээн хэдэн субад бии. Намайе алаа хаа, та тэдэниием абахал һэн бээт. Тээд гархаатнай мултарһан минии эндэ һуухада, субад танда хаанаһаа олдохо бэлэй! - гэжэ хааниие гасаалан байба ха.

Аманда ороһон олзые хэлээрээ түлхибэ гэдэгтэл, адхадань ороһон дайсанаа субад эрдэнитэйн хамта сүлөөдэ табижархиһан хаан айхабтар ехээр хара бууба. Урагшагүй хаанай улайжа, сайжа байгаад сухалдахые хаража байһан шубуухай.

- Тэнэг хаан шамда эрдэмэй нюусыг нээхэнэй үрэгүйл ха. Миний хэлээн түрүүшын хургаалыг ухаандаа хабшуулхан байгаа ха, намайг гаргаа юундэ алдаха хэмши? Хоёрдохи хургаалайг ухаандаш шэнгээн юм ха, миний гэдээн соо субад эрдэни бий гэжэ хэзээдэшье этигэхэгүй хэнши. Гурбадахи хургаалыг мартаһанһаа боложо, ши мүнөө үнгэршээн юумэндэ хара буунаш. Шэхээрээ дуулаһан юумэн эдээн болодоггүй, ухаандал хадуужа абаһан юумэн туһа боложо үгэдэг юм шуу даа, - гэжэ һүүлшынгээ заабари хэлээд, ухаатай борохон шубуухай жэргэһээр ниидэжэ ябашоо гэхэ.

Хэрэглэгдэхэ литература болон текстүүд

1. Балдаев С.П. Буряад арадай онтохонууд. Улаан - Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1960.
2. Бардаханова С.С."Сказки о животных". Улан-Удэ, 1974.
3. Бардаханова С.С. Система жанров бурятского фольклора. Наука: Сибирское отделение. Новосибирск, 1992.
4. Цыбикова Б-Х. Б. Бурятские бытовые сказки. Улан – Удэ, 1993.
5. Уланов А.И. Древний бурятский фольклор. Улан – Удэ, 1974.
6. Хамаганов В.Ж. Аман зохёол 4 – 8 классуудта үзэлгэ. Улаан - Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1993.
7. Сказки Бурят – Монголии. Составление, предисловие и комментарии доктора филологических наук С.С. Бардахановой. Изд - во БНЦ, Улан – Удэ, 1997.

Шалгалтын асуудалнууд:

1. Арадай онтохонууд болон тэдэнэй удха шанар.
2. Буряад арадай онтохонуудай илгаануудай бүридэл тухай хөөрэхэ.
3. Онтохонуудай онсо зүйл. Буряад онтохонуудай бий бололго.

Дурдалганууд

Удхаараа хүнэй хөөрөөнь ажабайдалда, нютаг, орон, дэлхэйн байдалда болоһон юумэ, үйлэ, хэрэг, үзэгдэл тухай хөөрэхэн дунда хэмжээнэй аман зохёолыг *дурдалга (воспоминания)* гэнэ.

Урайхан, урайхан орхинһоо
Уриһандаа тоотой болгоё,
Урайханһаа асарһан үльгэрөө
Хэлэхэндэ тоотой болгоё!
Урда байһан мүшэдэй
Унтарсарнь хэлэхэдэ яалай!
Далтай, далтай гэртээ
Дуулалтай үльгэрөө хэлэе,
Дуулажа һууһан нүхэдэй
Дурлалтай үльгэрөө хэлэе!
Суг һайхан мүшэдэй
Сугларсарнь хэлэхэдэ яалай,
Суглаа һайта нүхэдэй
Дууряалсарнь хэлэхэдэ яалай!

Дамжаг үгэнүүд

Удхаараа арадай түүхын хэрэгүүд, тэдэндэ хабаадаһан суута хүнүүдэй ажаябуулганууд тухай дуулаһанаа дамжуулан хөөрэхэн дунда хэмжээнэй аман зохёолыг *дамжаг үгэнүүд (гү, али предания)* гэнэ.

“Тогоон шулуун” тухай.

Тэнгэриһээ заяатай суута богдо Чингис хаанай тагаалал боложо, наһа дүүрэхэдэ, сэрэгэйн удамарша Жанжан ноён баатарнууд олон түмэн сэрэгтээ Ононой эрьедэ тэрэнэй хүүртэй алтан хуурсаг асаржа, тэдэ сэрэгээрээ Онон голдо шэнэ һаба малтуулжа, ондоо тээгүүр

урадхуулаад, “хатан эжы” голой хуурай болоһон һабынь оёрто нүхэ малтажа, богдо хаанай бэстэй хуурсаг, алта мүнгэнтэйн, зэр зэбсэгтэйн хүдөөлүүлээд, тэрээн дээгүүрээ Онон голоо дахин хуушан һабаарнь урадхуулжархихадань, Чингисэй алтан хуурсаг уһан доро орожо, мүнөө болотор олдодоггүй гээд хэлсэдэг.

Эсэгэ хаанаа хүдөөлүүлһэн монголой сэрэг болон ноён баатарнууд энэ “Тогоон шулуус” тойрожо, хэдэн үдэр соо ехэ найр хэһэн гэлсэгшэ. Тиигээд лэ энэ шулуун “Чингисэй шулуун” гэжэ нэрэшэһэн, тэрэнэй морин сартайшые юм гэдэг.

Баянгол нютагай бии болоһон тухай.

Хоёр зуун жэлэй урда тээ буряадууд Ангара мүнэнэй саада тээ байдаг байгаа. Тэрэ газартань муу юумэнэй боложо эхилхэдэнь, буряадууд Хамар Дабаанай хажуугаар Байгал далай тамаржа гараад, ехэ һайхан тала дээрэ хүрэжэ ерээ. Тэрэ тала ехэ баян байһан байна. Теэд энэ баянай түлөө “Баянгол” гэжэ нэрэ бии болоо һэн.

(Баргажан аймагай Баянгол нютагай Х.Г.Раднаеваһаа 2000 ондо бэшэгдэжэ абтаһан).

Буха шулуун.

Урда эртэ Байгал далай нютагжаха һайхан нютаг орон бэдэржэ зүүдэлүүр ябаһан буряадууд хүрэг малаа урдаа туужа ерээ һэн ха. Хүрэг малайнь удамарша аха заха буха һэн. Эндэл хүрэгөө хуряажа, өөрөө

хэбтэһэн байгаа, дахалдажа ябаһан хүрэгынэ энэ талаар булта хэбтэһэн байна. Эдэ булта эндээл шулуун болошоо бшуу. Малай эзэд нютагжаха, жаргаха газарнай эндэ байгаа гэшэл даа гээд, нютагжаһан байна. Баянгол нютагай баян хэшэгтэй газар эндэл юм гээд нютагаймнай аха захатан хөөрэдэг байһан.

(Баргажан аймагай Баянгол нютагай Р.Г.Гармаеваһаа 2000 ондо бэшэгдэжэ абтаһан).

Хэрэглэгдэхэ литература.

1. Балдаев С.П. Буряад арадай аман зохёолой түүбэри. Улаан - Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1960.
2. Уланов А.И. Древний фольклор бурят . Улан – Удэ, 1974.
3. Махатов В.Б. Буряад аман зохёол. Улан – Удэ, 1998.
4. Гунгаров В.Ш. Современное бытование бурятских легенд и преданий (по материалам полевых исследований в Бурятии и Монголии в 70 – 90 – х гг.): Автореферат кандидата филол. наук. Улан – Удэ, 1993.
5. Гунгаров В.Ш. Түүхэ, домогууд. Улаан – Үдэ, 1993.

Шалгалтын асуудалнууд:

1. Дамжаг үгэнүүдэй гол удха шанар.
2. Дамжаг үгэнүүдэй илгарал, тэдэнэй дүрсэнүүдэй байгуулха тухай хөөрэхэ.

Магтаалнууд

Удхаараа гүрэн болон түрын, шажан болон мүргэлэй, ниитын болон энгэй (алиншые хүнэй) хэрэг, үйлэ, ажал, бүтээл эрхим хайнаар

бээлүүлжэ болон тэрэнэй толгойлогшодые һайшаан шүлэглэһэн дунда хэмжээнэй аман зохёолые *магтаал (прославления)* гэнэ.

Буряад зоной дунда магтаалнууд мүн лэ аман үтөөр дамжан дэлгэрһэн юм. Удхаараа иимэ бүлэгүүдтэ хубаарна:

а) шажан мүргэлэй, дасан дуганда зорюулагдаһан;

б) эхэ эсэгин;

в) барилдааша бүхэшүүлэй, суута мэргэшүүлэй, хурдан хүлэгүүдэй;

г) гал гуламтада зорюулагдаһан г.м.

Жэпшээн: **Сүүгэл дасанай магтаал**

Харьяа Ононой хойморто

Харахан зандан дасан бии.

Харахан зандан дасангынь

Хариһан загаһан ганжартай.

Урадхуул Ононой хойморто

Улхан зандан дасан бии.

Улхан зандан дасангынь

Утайһаа залаһан ганжартай.

Хүрьсэ Ононой хойморто

Хүрин зандан дасан бии.

Хүрин зандан дасангынь

Хүрээһээ залаһан ганжартай.

Нютаг ороной магтаал

Олон зоноо тэдхэдэг

Онсо бардам хэшэгтэй,

Улаан хада алдартай

Уран хүүхэн хатантай

Урданай носн баабайе

Уяран дохин магтанаб.

Түбэгтэй үсын үбшэдые
Түргэн сагаар эдэгээдэг
Түмэн жэлэй түүхэтэй
Түхэрээн сагаан хужарта
Түшэг болгон магтанаб.

Ууган буряад араднай

Улаан галаа

Дулаан элшээр ханагдаһан,

Галта шулуун сахюурта

Габья ашынь магтанаб.

Хүүемэ хүсэтэй улаарна
Хүдөө газараа үрэжүүлдэг
Хүүргэшэ, Хүлэрэгшэ, Маарагта.
Хөөрхэн, Шэбэр, Далайна
Уһанай лусууд бүгэдые
Урин даллан магтанаб.
һандаа, Егдон, Тарбажа,
һалгай нуга,
Долоон хүүгэд алдарта
Добо һайхан тайлган
Газар дэлхэйн эзэдэй
Габья солынь магтанаб.

Гал гуламтын магтаал

Алтан дэлхэйдэ хүнэй

Амидаралые тэжээһэн,

Алишье сагта байгаалиин

Амисхалаар жэрьһэн,

Дулаасуулан бэеые

Зурасарынь жаргаадаг

Хүүжэлэн улаан галай
Хүсэн юунээр сэнтэй бэ?!
Шуурган хүйтэн халхинаар
Шуухиралдан тэмсэхэдэ,
Шулуун түмэрөөр зэргэшэн
Шударалдажа үзэхэдэ,
Зориг дуран хоерые
Зохилдуулан бадараадаг
Улаан дулаан галай
Удха шанар хэды бэ?

Мориной соло

Заан шэнги бэетэй,
Загахан шэнги нюргатай,
Сэб сэхэ бэетэй,
Шэнгэн сагаан дэлхэтэй,
Мойһон хара нюдэтэй,
Мойрон сагаан шүдэтэй,
Хүжэ мүнгэн тахатай,
Сахир булад туруутай,
Шудхамал мүнгэн сахаритай,
Толгой дээрээ тоһогүй,
Тохом дээрээ хүлхэгүй,
Холо газар гүйгөөшэ,
Хүүгшэ гүүнэй унаган,
Хүрин азаргын хүбүүн,
Ташуургүй ерэлэн морин
Табин хүнэй магтаал болог!
Урид ерэлэн морин
Олон хүнэй магтаал болог!
Түрүүн ерэлэн морин

Түмэн хүнэй магтаал болог!

Бүхэшүүлэй магтаал

Барилдаанда илаһан
Баатарай соло дуудаял даа,
Баран булта омогорхон
Бахархажа дуулая даа.
А - ээ, да - хаа!
Барюу дабшуу зодогтой,
Барас арсалан хүсэтэй,
Баатар зоригтой
Бүхэ байнаш даа.
Хаан Гарууди мэтэ элин халин,
Арад зоной урда
Абарга хүсээ харуулбаш,
Айлшад олоноо баясуулбаш,
Баатар бүхэ байнаш даа!
Балсангаар баян
Баатар, баярлыш даа,
Шандааһаар шанга
Шадалтай бүхэ байнаш даа.
Зориг мэдүүлһэн,
Зон арадайнгаа,
Залгаа буряадайнгаа
Заншал танюулһан
Заан баатар байнаш даа.
Абай Гэсэрэй алдарта сэрэгшэ,
Аламжа Мэргэнэй анда нүхэр,
Арсалан баатарнууд байнат даа.
Баатар бүхэшүүл!

Хэрэглэгдэхэ литература

1. Махатов В.Б. Буряад арадай аман зохёол. Улаан – Үдэ, 1998.
2. Бардаханова С.С. Малые жанры бурятского фольклора. Улан – Удэ, 1982.
3. Бабуев С.Д. Магтаал, үрээл, соло. Улаан – Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1993.
4. Балдаев С.П. Буряад арадай аман зохёолой түүлбэри. Улаан - Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1960.

Шалгалтын асуудалнууд:

1. Магтаалнууд эгээн түрүүн хаана бии болооб?
2. Магтаалнуудай илгаанууд тухай хөөрэхэ.
3. Магтаалнуудые сээжээр уншаха.

Үрээлнүүд

Удхаараа гүрэн болон түрын, шажан болон мүргэлэй, ниитын болон энгэй хүнэй хэрэг үйлэ, ажал, бүтээл, амгалан мэндые хүсэн байһан шүлэглэмэл дунда хэмжээнэй аман зохёолые *үрээл (благопожелания)* гэнэ.

Хурим түрэ, ойн баярай найр болон ёһололой үедэ үрээлэй үгэ хэлэдэг заншал мүнөө үедэ ехэ дэлгэрэнхэй гээшэ. Жэшээнб:

1. Байгал номин далай шэнги
Оёорһоо тунгалаг,
Бархан үндэр уула шэнги
Орьелһоо тунгалаг,
Буряад оронойнгоо гал гуламта
Бата бэхээр түлсэд,
Дааган морёо һүүлдэжэ,
Дархан солоёо нэрлүүлээд,
Хоймороор дүүрэн аша үринэрөө

Холын замда зорюулаад,
Хотоор дүүрэн адуу малаа
Хоолой дээжээр үдхөөд,
Тала нуга илгадгүй
Тарья будаа надхуулаад,
Энхэ найхан орондоо
Эрдэм бэлигээр түгэлдэр
Эзэн болон жаргахатнай болтогой!

2. Урин дободо гэрээ табижа,
Уужам талада малаа үдхэжэ,
Эртэ бодожо,
Орой унтажа,
Олон зоной ударидагша боложо,
Ута наһатай,
Удаан жаргалтай ябаарайт!

3. Булагай уһандал адли
Тунгалаг сэдхэлтэй ябаарай,
Булад эритэдэл адли
Хурса ухаатай ябаарай.
Удхалан хэлэжэ,
Уянгалан дуулажа ябаарай.
Найн ханаатай
Найхан сэдхэлтэй ябаарай.
Найнаар эхилһэн үгэсэ
Найнаар дүүргэжэ шадаарай,
Ахай абгайнараа хүндэлжэ,
Арай багашуулые хүтэлжэ,
Азар шангаар хашхарангүй,
Аали номгон ябаарай.

Багашуулда ахань боложо,
Ахашуулда дүүнь боложо,
Эгэшэб гэжэ энхэржэ,
Дүүб гэжэ дүнгэжэ ябаарай!

4. Түхэрээн сагаан дэлхэйдээ
Түбхинэжэ һуугты.
Түлэһэн галаа дэгжээжэ,
Түбидэ үдэгты.
Гэртээ гэнэгүй,
Газаагаа гайгүй,
Дотороо муугүй,
Досоогоо үбшэгүй ябагты.
Бурханһаа адис абажа,
Бодолоо арюудхагты.
Бууралһаа үгэ дуулажа,
Сэсэн болооройт!

(Хяагта аймагай Холлой нютагай 75 наһатай Сэндэмэ Улановна
Намтаеваһаа 1999 ондо бэшэгдэжэ абтаһан).

5. Эрхы дээрээ эрдэмтэй ябаарай,
Хурган дээрээ хубитай ябаарай.
Баабайдаа адли баян ябаарай,
Эжыдээ адли эдсэтэй ябаарай.
Харидаа жаргалтай ябаарай,
Халуундаа хүндэтэй ябаарай.
Хадада адли һайхан ябаарай,
Хадаланда адли эбтэй ябаарай.
Хайшаяа хан байса бү хаяарай,
Хадам эхээ урдаһаа бү дуугараарай.

* * *

Гал хотоймо үнэр болоорой,
Газар хотоймо баян болоорой.
Хээрэ гарабал, олзо дээгүүр ябаарай,
Гэртэ оробол, үрээр дээгүүр ябаарай.
Баян хоймортой боложо,
Булга эдлээрэйт!

(Баргажан аймагай Баян - Гол нютагай 73 наһатай Хүбүлэй
Гомбоевна Раднаеваһаа 2000 ондо бэшэгдэжэ абтаһан).

6. Үндэр уужам үйлсэдөө
Үндэр гэрээ тогтоогты,
Наран мэтэ мандан
Набша мэтэ дэлгэрэн һуугты!
Хүн зоной дунда ябахадаа,
Хуушан түүхэсэ шэнэлжэ жаргагты,
Ажал дээрээ амжалта туйлажа,
Аймаг соогоо алдартай ябагты!
Арбаад хүбүүдэй
Аба эжы бологты,
Ажал хүдэлмэридөө оролдожо,
Орден зүүмэ түрүү бологты!
Аянда зөөлэн ябагты,
Ашанар зээнэртээ хүндэтэй ябагты!

7. Дүрбэн ханата гэрээ
Добуун газарта бодхожо,
Долоо найман хүүгэдэй
Аба эжы боложо жаргагты!
Буурал сагаан үһэн
Толгойдошни байг,
Ута ехэ наһан
Бэдэшни байг!

(Агын аймагай Зүдхэли нютагай 66 наһатай Галсанай
Мыдыгмааһаа 2000 ондо бэшэгдэжэ абтаһан.)

8.Урин дободо гэрээ табижа,
Уужам талада малаа үдхэжэ,
Эртэ бодожо,орой унтажа,
Олон зоной ударидагша боложо,
Түмэн зоной түрүү боложо,
Ута наһатай, удаан жаргалтай ябагты!

9.Адуу малаа үдхэжэ,
Ажалай герой боложо,
Арадтаа, засагтаа магтуулжа,
Алтан орденоор шагнуулаарайт!
Үдэр бүри үнэтэй үгэ шагнажа,
Һара бүри һайхан үгэ шагнажа,
Арадтаа алдартай,хүндэтэй
Зондоо суутай ябахатнай болтогой!

10.Хүхиһэн газартатнай
Хүхы шубуун донгодог,
Нэрлэһэн газартатнай
Набша сэсэг ургаг!
Хорсоһоотнай мал бү таһараг,
Хотонһоотнай хүүгэд бү таһараг!
Сэргэһээтнай хүлэг бү таһараг,
Сэдьхэлһээтнай нүхэд бү таһараг!

(Агын аймагай Зүдхэли һууринай 78 наһатай Дариин Долгорһоо
2000 ондо бэшэгдэжэ абтаһан.)

Хэрэглэгдэхэ литература.

1. Бабуев С.Д. Үрээл тогтохо болтогой! Улаан - Үдэ: Бурядай
номой хэблэл, 1990.

2. Бабуев С.Д. Магтаал, үрээл, соло. Улаан - Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1993.

3. Бардаханова С.С. Малые жанры бурятского фольклора. Улан - Үдэ: Бурятское книжное издательство, 1960.

4. Балдаев С.П. Буряад арадай аман зохёолой түүбэри. Улаан - Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1960.

5. Махатов В.Б. Буряад аман зохёол. Улаан - Үдэ, 1998, 6 н. Вопросы бурятской филологии // С.Эрдынеева «Үрээл тогтохо болтогой!» // Улан – Үдэ, 2000.

Шалгалтын асуудалнууд:

1. Үрээлнүүдэй дүрим, илгаа.
2. Үрээлнүүдэй бии бололго, тэдэнэй гол удха ба шүлэглэл.
3. Үрээлнүүдэй уран аргууд.
4. Мүнөө үеын үрээлнүүд.

Хараалнууд

Удхаараа харатан дайсан, муу ябадалтанай үйлэ болон хэрэгыг буруушаан үзэн ядаһан шүлэглэмэл, дунда хэмжээнэй аман зохёолыг *хараал (проклятие)* гэнэ.

Үльгэрнүүдтэ ба онтохонуудта шэбшэлгэнүүд, хараалнууд бии юм.

1. Хүнэй бү гара гэтэр,
Хүнэй бү ошо гэтэр,
Үгы болоод арилхаш!
Үхэр болоод бэлшэхэш!
Дүрбэн найнай хүлдыг
Дүрбүүлэйень алдабаб,
Баһа үглөө талииха аабзаш!
Бараниинь алдажа һалаха бээш!... -
Гэжэ гэмэрэн гэмнэн хэлэжэ,

Хараан шэрээн хэбтэбэ.
(«Абай Гэсэр» үльгэр сооһоо)

2.Хэзээш хэзээ хэбтэ,
Хэтынш мянган галабта,
Газарай гурбан хүрьһэн доро
Тамалжа шатажа хэбтээрэй!

3.Хүйхэр тоймы шамайе
Хара шуһаниинь бүлисэсэнъ унахаб!
Хатуу яһаниишни уярсасарнь унахаб!

Найман уулын наахануур,
Долоон уулын саахануур
Газарта мүргүйгөөр арила!
Наранда һүүдэргүйгөөр тонило!
Ходо ябаһан газарташ
Хоротон дайсан бү хахасаг!
Шоно нохойдо баригдаарай,
Уһан далайда хасагдаарай!
(«Үншэн сагаан ботогон» гэжэ үльгэр сооһоо)

5. Ехэ хэмжээнэй аман зохёол

Үльгэрнүүд

Удхаараа арадай түүхэдэ болоһон ехэ хэрэг, үйлэ, дайн байлдаан, тэрээндэ хабаадаһан баатарнуудай түрэхэн нютагаа, эхэ ороноо, арад зоноо хариин дайсаднаа хамгаалхын тула, эрэлхэг тэмсэл харуулһан ехэ хэмжээнэй шүлэглэмэл аман зохеолыс *үльгэр гү, али эпос* гэнэ.

Арадай аман зохёолнууд сооһоо онсо илгардаг жанр үльгэрнүүд юм. «Бурядуудай героическэ эпос-үльгэрнүүд - таба-зургаан мянганһаа хори гушан мянган мүртэй, шүлэглэмэл байгуулгатай, уранаар

тааруулагдажа байгуулагдахан томо поэмэнүүд, баатарлиг эпопейнүүд мүн» - гэжэ Н.О. Шаракшинова хэлэһэн байна. Эдэ зохёолнууд хэдэн бүлэгүүдһээ хубаардаг. Жэшээлхэдэ, «Аламжа Мэргэн» гэжэ үльгэр арбан хоёр бүлэгтэй, «Гэсэр» эпос юһэн халаатай. Зарим үгэнүүд хөөрһэн түхэлтэй байдаг. Эдэ уранаар байгуулагдахан хөөрөөнүүд дотор үни үнгэрһэн сагай арадай ажабайдал, гэр байрын ажахын зураглалнууд, олон үе хүнүүдэй үзэл, бодол зураглагдана. Эндэ шэдитэ ба мифическэ удхатай зүйлнүүд ушарна.

Жэшээлхэдэ, «Гэсэрэй» халаа бүхэн соо гол геройн тэмсэлые харуулна. Тиигэбэшье Гэсэрэй хүсэн юун бэ гэбэл, элдэб зэбсэгүүд бэшэ, харин юрын лэ хабаа заримдаа болодог гээшэ. Ганса хабаагаар гү, али хабаа шэнги «зэбсэгээр» тэрэ зарим дайсадаа дарана. Тэед энээниие хайшан гэжэ ойлгохо болоноб?

«Гэсэр» эпос олохон ушарта уй гашуудал, дай дажарые тэмдэглэһэн хамаг юумэнүүдые, амиадые хюдаха зэбсэгэй бүхы түхэлнүүд илана бэшэ, харин арад зондо хайн хайханиие асарха, тэрэнэй амгалан байдалые хамгаалха хүсэнүүд диилэнэ. Эндэ жаргал асарха ажалай зэр зэмсэг - хабаа «шэдитэйгээр» зураглагдана. Ажабайдалдаа буряадууд хабаагаар нооһо сохижо зөөлэрүүлээд, норгожо дараад, тэрээгээрээ һэсы гэрэйнгээ ханануудые, хушалтые хушадаг байһан юм. Ондоогоор хэлэбэл, сэрэгэй зэбсэгэй бэшэ, харин юрын амгалан ажалай зэбсэгэй туһаар илалта туйлагдана гэжэ хэлэмээр.

Хоёрдохи жэшээ, «Гэсэр» эпос соо ехэнхидээ дээдэ тэнгэришүүд хоорондоо зүрилдэнэ, дайралдана. Харин газар дээрэ ажаһуугааша арад зон агналга хэнэ, гэр ордонгуудые барина, хурим түрэнүүдые наадана, мүн эрын гурбан нааданда мүрысэнэд. Хэрбээ тэдэнэр дайралдаа хаа, өөһэдыгөөл хамгаалхаар, дай үүсхэгшэдтэй тэмсэлдэнэ. Тэдэнэр хэд бэ гэжэ профессор С.Ш. Чагдуров өөрын хүдэлмэринүүд соогоо эли тодоор бэшэһэн байна.

«Гэсэр» эпос соо тэнгэришүүлэй тоогой 99 байһаниинь мэдээжэ. Түүрэг – монгол арадуудай элинсэг хулинсаг болохо хуннуудта 99

отог бий байсан гэж хэлсэдэг. Тиймээ эдэ тоогой адли байханийн ойлгосотой. Тэдэнэй тооноо барууни 55 сагаани тэнгеришүүл сагаан сэдхэлээрээ, хайхан ханаагаараа илгарна. Эдэ бурхад бий бололго Түб Азийн монгол болон түүрэг угсаатанай хуннуудтай харилсаатай байханийн элэрэн гарана. С.Ш. Чагдуравай ханамжаар, олон үгэнүүдэй үндэһэн тааралдана. Энэнь мал ажалтай, эсэгийн эрхэтэй, Эсэгэ тэнгери бурхантай харилсана гэж хананаб.

Юуб гэхэдэ, нэгэдэхээр, монгол угсаатанай мал ажалай эрхилэлгэ индоевропынхидһээ эхитэй гэж иранистнууд, мүн тюркологууд тоолоно. Хоёрдохёор, бар, мар үндэһэн тон адлишуу удха шанартай. С.Ш. Чагдуравай ханамжаар («По стопам Доржи Банзарова» Правда Бурятии, 1992 оной июлийн 24») эртэ сагай Энэдхэгэй огторгойн баруун талы эрхилдэг Варуна буряад «баруун» гэһэн үндэһэтэй гэж тоолоно. Зүүни 44 хара тэнгеришүүл хадаа хорото муухайшуул болоно. Эдэнэй Зуун Сибирийн домогуудта ороһониинь монгол угсаатанай дунху, сяньби, мүн тунгус-манжуур гэгшэдтэй эртэ урда сагай харилсаа холбоос гэршэлнэ. Энэнь мүнөө үедэ урданай агналгатай, эхэнэрэй Зүүн зүгтэнь, эхын эрхэтэн, Эхэ-дэлхэй бурхантай харилсана гэхээр. Энээн тухай нэгэ үндэһэтэй үгэнүүд гэршэлнэ: буряад «зүүн» (восток), суффикс «жан», «жэн» - Баргажан, гунжан, дүнжэн.

Эпос соо юундэ баруун зүг хайн, зүүн зүг муу байһы хайшан гэж тайлбарилхаб гэһэн асуудал эндэ гарана. Жэшээлхэдэ, би иигэж хананаб: буряадуудаймнай элинсэг хулинсагуудай ёһо заншал сэсэн ба холо хараатай удхатай. Гэрэй эзэн эхэнэр Үлгэн гэж нэрэтэй Эхэ-Дэлхэй бурхан Үндэр гэж нэрэтэй бурхание (Эсэгэ-тэнгери) угтахадаа, бүхы хайн хайхание тэрээндэ хүсэжэ, мууень өөртөө дааж абадаг байгаа.

Ямаршы хүн хайншы, муушы ябадал хэхэ аргатай. Айлшанайнгаа гү, али нүхэрэйнгөө хайн талыень, ябадалыень сэгнэжэ, мууень обёорхогүйе оролдохо хэрэгтэй бшуу. Эндэһээ уламжалан иимэ дүрим гарана: хамаг хайн айлшандаа, мууень намда (гэрэй эзэндэ, эхэнэртэ). Буряад зон айлшанаа хүндэлжэ, эдээнэйнгээ дээжы хэдэг,

удаань – гэрэй эзэндэ, үхибүүдтэ, һүүлшынхисэ өөртөө хэдэг заншалтай байһан. Энэ заншалые мүнөөшье Сагаалганай найр нааданай үедэ харамаар.

Үльгэрнүүд ехэнхидээ иимэ юрэ байгуулгатай (композиция) байдаг юм:

а) Угталга гү, үльгэр хэлэхын (дуулахые, түүрээхые) урялһан, шагнагшадай анхарал харуулһан хубинь.

б) Эхилэлгэ гү, али үльгэрэй баатарай түрэхэн газар, саг тухай хубинь.

в) Түүрээлгэ гү, али үльгэрэй удхын үйлые хэлэхэн (дуулаһан) хубинь: үльгэрэй хүгжэлтэ гээдшые хэлэнэ.

г) Үдэшэлгэ гү, али үльгэрэй дүүрэхэн тухай түгэхэлэй үгэ (дуу) хэлэлгэ (дуулалга).

Хэрэглэгдэхэ литература.

1. Уланов А.И. Древний фольклор бурят. Улан – Удэ, 1974.
2. Уланов А.И. Бурятский героический эпос. Улан – Удэ: Бурятское кн. изд-во, 1963.
3. Бардаханова С.С. Система жанров бурятского фольклора. Наука: Сибирское отделение, Новосибирск, 1992.
4. Шерхунаев Р.А. Бурятские народные сказители. Улан – Удэ: Бурядадай номой хэблэл, 1986.
5. Чагдуров С.Ш. Поэтика Гэсэриады. Иркутск, 1993.
6. Хомонов М.П. Монгольская Гэсэриада. Улан – Удэ: Бурятское кн. изд-во, 1989.
7. Шаракшинова Н.О. Бурятский героический эпос. Иркутск, 1968.
8. Абай Гэсэр хүбүүн. Буряад арадай үльгэр (согсолон найруулагша Н.Балдано, оршуулан бэшэгшэ А.И.Уланов). Улаан – Үдэ: Бурядадай номой хэблэл, 1969.
9. Абай Гэсэр (Мадасоной буулгажа бэшэхэн). Улаан – Үдэ, 1961.

10. Абай Гэсэр хүбүүн (записки Ц. Жамцарано). Улан – Удэ: Бурятское кн. изд-во, 1961.

11. Гэсэр. Буряад арадай үльгэр. Улаан - Үдэ: Буряадай номой хэблэл, 1959.

12. Абай Гэсэр. П.М.Тушемилов (науч. зап. Т.М.Болдоновой; пер. вступ. ст. и послесл. С.Ш.Чагдурова. Улан – Удэ: Изд-во БГУ, 2000.

13. Аламжа Мэргэн. Запись Ц.Ж.Жамцарано (на бур. языке) в кн.: Произведения народной словесности бурят. Вып. 1. Эпические произведения эхирит-булагатов. Сер. образцы народной словесности монгольских племен. Тексты т. 1.

14. Аламжа Мэргэн. Харалтуур Мэргэн. Сагаадай Мэргэн хүбүүн Сэсэн басаган хоер. Дүүдэй баатар. Х.Намсараев 3-дахи боти, Улаан - Үдэ: Буряад номой хэблэл, 1988.

Домогууд

Удхаараа урда сагта арадай түүхэдэ, хүнэй ажаябуулгада болоһон юумэн, үйлэ, хэрэг, үзэгдэл тухай өөрынгөө ханаагаар тайлбарилан хөөрһэн ехэ хэмжээнэй аман зохёолыг *домогууд (гү, али легенды)* гэнэ.

Домогуудыг хэжэгүүдхээ илгаруулха хэрэгтэй.

а) Домогууд гээшэ арадай түүхэдэ, тэрэнэй хүгжэлтэдэ хабаадаһан хүнүүдэй ажаябуулгада ёһоороо бодото дээрээ болоһон, байһан үзэгдэһэн юумэн, үйлэ, хэрэг аад, олон зуун гү, мянган жэлэй хугасаа соо аман үгөөр дамжажа ерэхэдэ хубилһан арадай аман зохёолнууд юм. Домогуудта үйлэ хэрэгыг хурсадхаһан ехэжүүлжэ, элдэб шэдитэ зүйлнүүдыг оруулһан байдаг.

Домогуудһаа түүхэнүүд юугээрээ илгаатайб гэхэдэ, түүхэдэ бодото байдал тэрэ хэбээрээ, тэрэндэ хабаадаһан хүнүүд ёһото хэрэгээрээ, элдэб шэдитэ зүйлнүүдыг оруулангүй, амаар бэшэ, хари бэшэгээр тэмдэглэгдэһэн байдаг.

б) Домогууд гээшэ хэжэг гү, али мифүүд (предубеждение) юугээрээ домогуудһаа илгаатайб гэхэдэ, юртэмсын нара, нара, одо мүшэдэй;

дэлхэйн газар уһан, хада уула, ой хүбшэ, гол горхоной; саһа бороо, аадар мүндэр, һалхи шуурган, сахилгаан, тэнгэрийн дуун г.м. байгаалийн үзэгдэлнүүдэй бодото байдалыг зүбөөр ойлгожо мэдэхгүй байһан дээрһээ, тэдэниие хүнэй, амиды амитадай шэдитэ хэрэг үйлэнүүдһээ болоно гэжэ һанажа, эртэ урда сагай хүнүүдэй найруулһан аман зохёолнууд болоно.

Жэһшэнь, наранай хиртэхэ тухай һэжэг соо нарыг Раху гэжэ амитан залгихадань хиртэбэ гэжэ хэлсэдэг байһан. Тэнгэрийн бүрхэтэр ехэ хуй һалхин боложо, газарта байһан юумэнэй дэгдэхэдэ, луу (дракон) һанжаба гэдэг байһан г.м.

Түүхэ, домог, һэжэг гурбыг илгаруулха хэрэгтэй. *Түүхэ* гэшэ (дэлхэйн), хүн түрэлтэнэй ажабайдалда бодото дээрээ болоһон юумэ, үйлэ, үзэгдэл тухай хэлэгдэнэ, бэшэгдэнэ.

Домог гэшэ хүн түрэлтэнэй ажабайдалда эртэ урда сагта бодото дээрээ болоһоншыг юумэн, үйлэ, үзэгдэл аад, саашадаа яажа болоһыень аман үгөөр дамжуулхадаа, элдэбээр хубилган дамжуулһан аман зохёол болоно.

Миф гэшэ (ехэнхидээ) байгаалийн үзэгдэлыг зүбөөр ойлгохогүй байһан анха балар сагай хүнүүдэй аман зохёол болоно.

Хэрбээ түүхэ соо бодото байдалда болоһон юумэ, үйлэ, үзэгдэл үнэнөөр сэхэ дамжуулдаг һаань, домог болон һэжэг соо болоһон юумэ, үйлэ, үзэгдэл элдэбээр хубилгажа, тэрэниие шэдитэ хүсөөр болоһон гэжэ харуулдаг юм. Арадай аман зохёолой үльгэр (эпос), домог (легенда), һэжэг (миф) соо болоһон юумэн, үйлэ, хэрэг, үзэгдэл юрэнхыдээ эди шэдийн хүсөөр хэгдэһэн, бүтэһэн гэжэ харуулагдадаг юм.

Жэһшэнь, анха эртэ урда сагай хүнүүд юртэмсын (космос, вселенная), нара, һара, одо мүшэн, дэлхэйн хада уула, ой хүбшэ, гол шэдеэрээ байхын хажуугаар, хүн амитанда туһална, зэрлиг болон гэрэй амитанууд хүндэ туһална, хүн амитанай бэсэр эди шэдийг гаргажа, харатан дайсанаа дарана г.м.

Домогуудые абаад, жэшээ болгон хэлэбэл иимэ.

а) Мянган жэлэй саана урда Түбэд орондо Гэсэр гэжэ хаан байгаад, Шара голой гурбан хаашуултай дайралдаһан байхадань, тэрэнэй баатарлиг ябадалые мүнөө болотор үльгэр болгон буряадууд хэлсэжэ байна ха юм. Тиихэдээ Гэсэрые тэнгэриһээ бууһан, элдэб мангадхайнуудтай дайралдаһан г.м. болгожо найруулан, хэдэн мянган мур шүлэглэмэл зохёол болгон түүрэнэ.

б) 800 гаран жэлэй үедэ Чингис хаан Буха ноение Байгал далайн захаар Ангара мурэндэ шудхадаг Эрхүү, Аха, Үдэ, Худан г.м. эрьсэр ажаһууһан буряадуудые зонхиложо бай гэжэ Түнхэн нютагта һуулгаһаниинь мүнөө, Буха ноен баабайһаа гараһан булагад угсаатан гээшэбди гэжэ домогложо байна ха юм. Тиихэдээ тарилан эрээн бухатай мүргэлдэн тулалдажа илаһан тухайнь хэлсэнэ. Тэрэнь буряадуудай ондоо угсаатанаар тэмсэн илаһаниинь ондоогоор шэлжүүлэн хэлэһэниинь юм.

в) 300 - гаад жэлэй үедэ хори буряадууд Бальжин хатан, Бабжа баатарай ударилга доро ябаһан тухай домогынь түүхэдэ дүтэрхы, шэдитэ зүйлөөр бага байдаг, юундэб гэхэдэ тэрэ үедэ болоһон үйлэ хэрэг сэнхидээ эли мэдээжэ юм.

г) 200 - гаад гү, али 1730 - аад оной үедэ, Ород болон Хитад гүрэнүүдэй хилэ табихада саазалууһан Шэлдэй Занги тухай домог болон дуун байдаг г.м.

Буха шулуун тухай домог.

(Баргажан аймагай Баянгол нютагай Р.Г.Гармаеваһаа 2000 ондо бэшэгдэжэ абтаһан).

Урда эртэ сагта Байгал далай тээһээ нютагжаха найхан нютаг орон бэдэржэ зөөдэлөөр ябаһан буряадууд хүрэг малаа урдаа туужа ерээ һэн ха. хүрэг малайнь удамарша аха заха буха һэн. Баргажанай талада хүрэгөө хуряажа, буха өөрөө хэбтэшэһэн байгаа. Мүн хүрэг малыншые

энэ талаар булта хэбтэшээн юм. Эдэ булта эндээл шулуун болошоһон домогтой.

Малай эзэд нютагжаха, жаргаха газарнай эндэл байгаа гээшэл даа гээд, нютагжаһан юм. Баянгол нютагай баян хэшэгтэй газар эндэл юм гээд нютагаймнай аха захатан хөөрэдэг байһан.

Сэрэг Нарһан тухай домог.

Буряад зоной дунда Бабжа гэжэ баатар хүбүүн түрэхэн юм. Нэгэтэ Манжа хаанай сэрэгүүд Бабжа баатарыг намнаһаар, Онон мүрэнэй урда эрьедэ үдэшэ орой тулажа ерэхэдэнь, тээ хойнонь тэгшэ һайхан талмайда морин сэрэг жагсанхай, номо годлөө табинхай, гал түүдэг дэлинхэй байна гэжэ хараад, Бабжа баатар сэрэгээ жагсаагаад байнал гэжэ Манжа хаанай сэрэгүүд айхын ехээр айжа, һөөргөөшье харангүй арилһан гэдэг. Тэрэ гэдэргэлһэн нютагынь “Гэдэргэ” гэжэ алдаршаа. Бабжа баатар ухаатай, хүбэлгэн хүн байһан тула, нарһан ой соогуур зүүн баруун тээшээ гүйлгэхэдэнь, дайсад энэ оёе Бабжа баатарай сэрэг гэжэ һанаа.

Бабжа - Барас баатар тухай.

Хори бурядай хуасай обогой Бүхэ Бэхиин хүбүүн Бабжа баатарай хори буряад зонойнгоо омогорхогоор эди шэдитэй, хүсэ шадалтай байһан тулада үнгэрһэн гурбан зуун жэлэй турша соо домоглогдодог байһан гээшэ. Энэ баатарай балшар наһанһаа һүүлшынь үдэр хүрэтэр уран зохёолшо Ж.Балданжабоной бэшэлгэ 1989 оной “Байгал” журналай гурбадахи номерто гараһана байна.

Хори буряад арадайнгаа баатарай хэһэн гайхамшагта үйлэ хэрэгыг гайхал болгон, саарһан дээрэ бэшээд үнгэржэ байна гэжэ һанамаар. Тиимэхээ баатарайнгаа бодото ажабайдалыг богонихонооршье харуулаа һаа гэжэ би һанагшаб.

Хори буряад арадаа дээрмэшэн дайсанһаа абархын тула, Хориин аймагай Ашага, Амаглантын талын дунда харууһатай гоё һайхан халзан хадада, һүүлшынгээ үедэ бэеэ нюужа шэбээлээ гэдэг. Тэрэ шэбээлһэн

хадьнь оройһоо наранай гараха зүг тээшэ Булган хадые үгсэжэ хори - гушан модон хүрэтэр, наранай орохо зүгтэ Хүтэл нуурай Боро гүбөө хүрэтэр харагдадаг хадые шэлэжэ байрлаһан юм гэжэ ханахаар.

Тэрэ багаар ябажа, тэрэ гоё хадые харахада, элдэб бодол түрэдэг агша. Энэ Шэбээтын үндэр хада Бабжа баатарай ёһотойл музей гэжэ ханагшаб. Оройдонь гарабал, юу хээ хаража боломоор даа.

Хори, Яруунын аймагуудай залуушуул хоорондоо хэлсэжэ, Шэбээтын үндэрые шэнжэлжэ, тэрэ домогой үнэн байһые харуулхаар байгаа гээшэ ха. Тиимэхээ хори буряадуудайнгаа суута баатарта зорюулжа, Шэбээтын үндэртэ барга сагай үсые баримталан, бартаа томо шулуунда номо хаадаг барихан баатар хүнэй дүрэ зураг хиилэжэ, доронь Бабжа баатар гэжэ мүн лэ хиилэн бэшэхэ гэжэ ханагдана.

Иимэ хүшөө бодхоохо хэрэгтэ зөөри мүнгэн хэрэгтэй. Хоёр аймагай залуушуул спортын элдэб мүрысөө хэжэ, Бабжа баатарай шан бии болгохо гэхэ мэтын ябуулга хээ хаа, залуушуулые хүмүүжүүлхэ хэрэгтэ туһа болохо һэн ха гэжэ ханахаар.

Хори буряадуудай 11 эсэгийн үри садан болохо баатар хүбүүнэйнгээ дэмбэрэлтэ хайхан хэрэгые мүнхэлхын тула, бидэ, хори буряад угсаатан мүнгэ зөөрээр туһалха һэн хабди гэжэ ханагдана.

Эхирид, булагадай бии болоһон тухай.

Арба гэр отогод, хори гэр хотогод гэжэ далайн саада бээдэ байһан юм. Одигон хүбүүдгүй байгаа. Тэрээниие аха дүүнэрыннь гульдаад, газарһаан үүдыннь хүшөөд, үрхөөрнь уһа адхахаяа байхадань, Асуйхан одигон хэлэнэ: - Байгыт, байгыт, хайн лэ хүлдэ тэхэринэ. Аха дүүнэрыннь асууба: - Хаанаһаа тэхэрхэб?

Асуйхан хэлэнэ:

- Түмэр үлгы соо үлгүдэһэн, баруунай һарьдагта бухайн малтаари соо хэбтэнэ. Тэрэ хүбүүе буха тэжээжэ байгаа, шэбы хүхүүлжэ байгаа юм.

Аха дүүнэрынь хүбүүе асархаяа гарахадань, буха зайлажа үгэнэбэй гэхэдэнь, Асуйхан хэлэнэ онго оруулаад:

- Шарга байтаһан гүү тайлга оруулагты. Тиихэдэ буха зайлажа үгэнэ. Тиигээд хүбүүе түмэр үлгүтэйнь асарна. Үлгысэ задалха гэхэдэнь, задаржа үгэнэбэй. Асуйхан одигон хэлэнэ:

-Үлгүдөө хони алаад, алха, шагайтай сэмгэ үлгөөд, халбага хээд, тиигээд хүбүүе үлгүдөө оруулаарайт. Тэрээнһээ хойшо үхибүү үлгүдэ оруулхадаа, шагайтай сэмгэ, алха халбага барижа оруулдаг.

Тэрэ хүбүүн ехэ боложо ябана. Наадахаяа ходо уһанай эрьедэ ошодог байгаа. Асуйхан одигон гэртээ ажаглажа байдаг байгаа. Хүбүүнһэнь һурахадань, тэрэнь хэлэнэ: “Уһан сооһоо нэгэ басаган хүбүүнтэй гаража, тэдэнээр нааданаб. Сагаан эһесэ дээрэ тараг, сагаа табижа, тэдээнээ эдеэлнэ. Тэрэ хүбүүд эдеэлээд, унтажа захалба. Тэрэ һамбаандаа Асуйхан одигон эһесэ хоморюулжа абаад, гэр тээшээ гүйжэ ябаһаар, басагаа унагаажа алдажа, тиихэдээ хоёр хүбүүе абажа гэртээ оробо. Тэрэ басаган хашхарна: “Уһан далай баабаймни, намаяа абыш!”.

Далайнь долгилжо, басагаяа абаа. Тиигээд Асуйхан одигон хоёр хүбүүтэй болоо. Уһанай эхирэд яһан. Бухын малтаариһаа олдohon хүбүүниинь булгад яһан.

(Эрхүүгэй областиин Боохоной районой Хохорск нюотагта ажаһуудаг У.А.Ангаткинаһаа бэшэгдэжэ абтаһан).

Мифүүд

Удхаараа анхан урда саһаа хүнүүдэй оршолонто юртэмсын, нара һара, одо мүшэд, газар дэлхэй, хада уула, ой тайга, гол мүрэнэй гарбал мэдэхэгүй, саһа бороо, аадар мүндэр, һалхи шуурган, сахилгаан тэнгэрийн дуун гэхэ мэтэ байгаалиин үзэгдэлнүүд юундэ болоноб гэжэ ойлгохогүй байһан дээрэһээ, тэдэниие бурханай, гайхамшагта баатар хүнүүдэй, амиды амитадай шэдитэ хэрэг үйлэнүүдһээ болоно гэжэ һанажа найруулан хэлсэһэн аман зохёолнуудые *мифүүд* гэнэ.

Мифүүд гэхэн бодото байгаагүй гү, али болоогүй юумые, үйлые, үзэгдэлые байһан, болоһон мэтэ һанаха хэлэхые нэрлэнэ. Ородоор хэлэбэл “предубеждение” гэхэн үгөөр оршуулмаар юм. Буряад болон монгол хэлэнэй толинуудта (словарьнуудта) һэжэг гү, али миф гэхэн үгые үльгэр, домог, түүхэ г.м. буруу нэрлэдэг юм. Миф гэхэн үгэ “mythol” гэхэн грек үгэһөө эхитэй аад, үгэ (слово), үльгэр (сказание), домог (легенда) гээд оршуулагдана. Гэхэтэй хамта миф гээн тусхай янзын аман зохёол бии гэбэл, тэрэниие элдэб ондоо ойлгосонуудтай худхангүй, амяараа үгөөр нэрлэхэ хэрэгтэй.

Тиимэ таараха үгэ “һэжэг” гэжэ болохо байна: һүзэг (вера), домог (легенда), һэжэг (миф) г.м. Ородоор “мифический” гэнэбди, буряадаар “һэжэглэмээр”, “һэжэгтэ” г.м. оршуулмаар юм.

Миф гээшэ байгаалиин үзэгдэлые зүбөөр ойлгохогүй байһан анха сагай хүнүүдэй аман зохёол юм гээд тобшоор тодорхойлжо болоно.

Мифүүдэй онсо шэнжэнь юуб гэхэдэ, тэрэ бодото байдалда болоһон юумэ, үйлэ, үзэгдэлые элдэбээр хубилгажа, эди шэдиин хүсөөр болоо гэжэ харуулдаг юм. Энэнь юун дээрэхээ болоноб гэхэдэ, хүн түрэлтэнэй ажабайдал хүгжөөгүй, ухаан бодолынь найжараагүй, эрдэм мэдэсэн дэлгэрээгүй, тойроод байһан байгаалиин хүсэнүүдтэй тэмсэхэ шадалгүй, тэдэниие илагдашагүй хүсэтэй, эди шэдитэй гэжэ ойлгодог байһанһаа болоно. Тиигэжэ юумэн, үйлэ, үзэгдэл тухай таамаг хэжэг гү, али миф бии болоһон гээшэ.

Жэшээн: Рахада залгюулажа, наранай хиртэлгэ; Луугай ханжахада, юумэнэй хуй халхинда абталга; шэдитэ хабаагай, задай шулуунай, модоной үртэхэнэй, ургамал ногооной тухай; Манзан Гүрмэ төөдэй, Маяс Хара хүгшөө, Атай Улаан тэнгэри, Шэрэм Минаата хаан, Алма Мэргэн хатанай эди шэди тухай г.м. хэжэгүүд гү, али мифүүд болоно.

Одо мүшэд мүндэлбэ.

Долоон хүбүүдэй ашаар басагамни бусажа ерэбэ, олоһон нэгэндэнь басагаяа үгэнэб, хэниинь сэхээр хабаадажа, оролдожо олооб гэжэ олоной нюур дээрэ элирүүлжэ мэдэхэб, хүбүүн бүхэнһөө һуража мэдэхэб, хүрыгэн болоһон хүбүүндээ хахад зөөриһөө хүсэдөөр үгэхэб гэжэ хаан ама алдаа хэн.

Хаан эзэн бүхы албатанайнгаа дуулахаар, долоон хүбүүдхээ хэниинь, ямар аша туһаяа, эрдэм бэлигээр басагыем оложо, гэртэмни асархада харуулааб гэжэ эгээл аха хүбүүнхээ эхилжэ һурахаяа ерүүлбэ.

Эгээл аха хүбүүн:

- Арбан жэл болоһон абаахайн мүрөөр, хорин жэл болоһон хорхойн мүрөөр мүрдэжэ, минии дахуулжа, сэхэ харгыда оруулжа шадаагүй һаа олодохогүй байгаа, - гэбэ.

Хоёрдохи хүбүүн:

- Хүлгүй гүнзэгы далайе хорожо, хоер тээшэнь хаялуулжа, харгы гаргажа, минии далайе гаталгаагүй һаа, мүнөөшье тойрожо ябаха байгаа, - гэбэ.

Гурбадахи хүбүүн:

- Минии хаанай басагыгэ шара эрэн могойн үбэр дээрэһээ һард гүүлэнгүйгөөр абахаяа гушан ондоо хубилгаагаа хүдэлгэжэ, шара эрэн могойн толгой манаруулжа шадаагүй һаа, басагантай абтажа шадагдахагүй байгаа, - гэбэ.

Табадахи хүбүүн:

- Минии тэрэ шара эрэн могой эрьюулжэ, хаанай басага нэхэжэ ерэхэдэ, байһан газартаа байгаад, могойн орожо шадахагүй хэрэм байшан бодхоогүй һаа, тэрэ могойдо барьюулха байгаа, - гэбэ.

Зургаадахи хүбүүн:

- Тэрэ гэр соо хоһодожо, эдихэ хоолгүй болоод байхадань, арба - хорин хүнэй садаха хоол минии бии болгоогүй һаа, булта туража, тэндээ үхэхэ байгаа, - гэбэ.

Долоодохи хүбүүн:

- Минии долоон хоногто зүүдэ манажа, гүнзэгы бодол түрэжэ, байһан газартаа байгаад, дуратай газартаа гараха арга олоогүй хаа, мүнөөшье тэрэ газартаа байха байгаа, - гэбэ.

Иигэжэ долоон хүбүүд өөр өөрынгөө эрдэм бэлиг, хамаг арга хаба, эльбэ жэльбэ тухай хэлэжэ, басаганай яажа бусаһан тухай мэдүүлбэ.

Долоон хүбүүдэй эрдэм бэлигээ зүб эдлэжэ шадаагүй хаа, басаганай бусажа ерэхын бэрхэ байһаниинь элиржэ үгэбэ. Хаан бүхы албатандаа хандажа, хэндэнь үгэлтэйб гэжэ һурахадань, харюу байбагүй. Хаан эзэн өөрөө харюу олобогүй. Хаанай ганса басаган долоон хүбүүдэй нэгэндэньшье гаража, хатан болохо заяагүй байба.

Хаан эзэн долоон хүбүүдэй аша үүргэнь ехэ байһаниие тэмдэглэжэ, ехэ найр наада эмхидхэбэ, бүхы зоной байхада мэдэг гэжэ долоон хүбүүдэй аригуун боди сэдхэлые, һайхан һанаас, үндэр ехэ габьяас Хаан Хурмаста тэнгэри мэдэг, өөрынгөө зарлиг буулгаг гэжэ айладаад, бурхан тэнгэридээ мүргэжэ, хүрдэ эрыюулжэ, долоон хүбүүдтэ баяраа хүргэбэ.

Сүмбэр уулын үбэртэ табиса түхээрхэ гэжэ албатанаа эльгээбэ, далан долоон байтаһан гүү, далан долоон байтаһан үхэр, далан долоон байтаһан хони, долоон һубай тэмээгээр үргэл хэжэ, тахиба. Хаан Хурмаста тэнгэридээ барисаа бариха гэжэ зарлиг буулгаба.

Хурмаста сагаан тэнгэри энэ ехэ хүсэлые дэмы бэшэ, хамаг хүнэй һанаан дүүрэг, булта хаража байг, долоон хүбүүдые тахижа, абаралдань хүртэг гэжэ Долоон Үбгэд одон болгожо, хойто зүг

мэдүүлжэ, хамаг амитанай хараа болог, дэлхэйн шэмэг, тон найхан элшэ, хамаг одоной дунда элсэр толорог гэбэ.

Хаанай ганса басаган хамагта найхашаагдаха Алтан Гадахан болог гэжэ заяаба, зоной сэдхэл ханааба. Тэрэ сагнаа хойшо огторгойн үй түмэн ододой дунда Долоон Үбгэд, Алтан Гадахан мүндэлжэ, үбэлдөө намаардаг, зундаа хагдардаг юм.

Урдын бүри урда сагнаа хойшо, Долоон Үбгэдэй мүндэлхэнхөө хойшо хүн түрэлтэн тахил табидаг, сасали үргэдэг болоһон ушар, түүхэ домог, судар, дэбтэр боложо ябадаг юм.

Ерэн юһэн тэнгэрийн хамагай ехэ далан ододһоо үлэхэн үй түмэн ододой дундаһаа Долоон Үбгэд гэжэ нэрэтэй ододто юһэн хүжэ шатаажа, жэмэс, сай, шамар, айраг, тоһо болоод бүхы эдээн бүхэнэй дээжэһээ юһэн ондоо сасали бэлдэжэ, арюун тахил тахидаг юм.

Хэрэглэгдэхэ литература.

1. Балдаев С.П. Буряд арадай аман зохёолой түүбэри. Улаан - Үдэ: Бурядай номой хэблэл, 1960.
2. Уланов А.И. Древний фольклор бурят . Улан – Үдэ, 1974.
3. Махатов В.Б. Буряд аман зохёол. Улаан – Үдэ, 1998.
4. Гунгаров В.Ш. Современное бытование бурятских легенд и преданий (по материалам полевых исследований в Бурятии и Монголии в 70 – 90 – х гг.): Автореферат кандидата филол. наук. Улан – Үдэ, 1993.
5. Гунгаров В.Ш. Түүхэ, домогууд. Улаан – Үдэ, 1993.

Шалгалтын асуудалнууд:

1. Мифүүд – буряад аман зохёолой эртэ урда сагай жанр.
2. Мифүүд дамжаг үгэнүүднээ юугээрээ илгаатайб. Жэшээ дээрэ харуулжа шадаха.
3. Дамжаг болон мифүүдэй бодожо байдалһаа, һанаанһаа абтаһан зүйл, уран зурагай дүрсэнүүдэй байгуулга.

Вопросы для подготовки к зачету

1. «Аламжа Мэргэн Агуу Гоохон дүүхэй хоёр» гэнэн үльгэрэй гол удха
2. «Гэсэр» үльгэрэй гурбадахи халаа
3. «Гэсэр» үльгэрэй дүрбэдэхи халаа
4. «Гэсэр» үльгэрэй долоодохи халаа
5. «Гэсэр» үльгэрэй зургаадахи халаа
6. «Гэсэр» үльгэрэй наймадахи халаа
7. «Гэсэр» үльгэрэй нэгэдэхи халаа
8. «Гэсэр» үльгэрэй нэгэдэхи халаа
9. «Гэсэр» үльгэрэй табадахи халаа
- 10.«Гэсэр» үльгэрэй хоёрдохи халаа
- 11.«Гэсэр» үльгэрэй юһэдэхи халаа
- 12.«Ерэнсэй» үльгэрэй гол удха
- 13.Буряад арад ай аман зохёолой бага хэмжээнэй шүлэглэмэл илгаанууд
- 14.Буряад арадай аман зохёолой дунда хэмжээнэй шүлэглэмэл болон прозын илгаанууд
- 15.Буряад арадай аман зохёолой сэхэ хэмжээнэй илгаанууд
- 16.Буряад арадай аман зохёолой илгарал тухай
- 17.Буярад аман зохёол гэжэ юун бэ?

Вопросы для подготовки к экзамену

1. Буярад аман зохёол гэжэ юун бэ?
2. Буряад арадай аман зохёолой илгарал тухай
3. Буряад арад ай аман зохёолой бага хэмжээнэй шүлэглэмэл илгаанууд
4. Буряад арадай аман зохёолой дунда хэмжээнэй шүлэглэмэл болон прозын илгаанууд
5. Буряад арадай аман зохёолой сэхэ хэмжээнэй илгаанууд
6. «Гэсэр» үльгэрэй нэгэдэхи халаа

7. «Гэсэр» үльгэрэй хоёрдохи халаа
8. «Гэсэр» үльгэрэй гурбадахи халаа
9. «Гэсэр» үльгэрэй дүрбэдэхи халаа
- 10.«Гэсэр» үльгэрэй табадахи халаа
- 11.«Гэсэр» үльгэрэй зургаадахи халаа
- 12.«Гэсэр» үльгэрэй долоодохи халаа
- 13.«Гэсэр» үльгэрэй наймадахи халаа
- 14.«Гэсэр» үльгэрэй юһэдэхи халаа
- 15.«Гэсэр» үльгэрэй нэгэдэхи халаа
16. «Ерэнсэй» үльгэрэй гол удха
- 17.«Аламжа Мэргэн Агуу Гоохон дүүхэй хоёр» гэхэн үльгэрэй гол удха

Тематика курсовых работ

1. «Гэсэр» үльгэр соо эхэнэрнүүдэй дүрэнүүд
2. Буряад арадай бага хэмжээнэй шүлэглэмэл илгаануудай далда удха
3. Буряад арадай дуунууд
4. Буряад арадай ёохорой дуунууд
5. Буряад арадай түрын дуунууд
6. Буряад арадай онтохонууд
7. Үрээлэй үзүүртэ - тоһон,
Хараалай үзүүртэ - шуһан.
8. Мифүүдэй буряад арадай хөөрөөнүүд
9. Домогууд. Домогуудай гол удха.
- 10.Байгал далай тухай домогуудай онсо шэнжэ
- 11.Магтаал, үрээл, соло гэхэн илгаануудай уран аргууд

Тематика выпускных квалификационных работ

1. «Гэсэр» буряад арадай элитэ үльгэр
2. Буряад «Гэсэр» ба яхад «Ниргуун ботуур» гэхэн үльгэрнүүдэй адлишаалга, илгаа.

3. Буряад «Гэсэр» ба хальмаг арадай «Жангар» гэхэн үльгэрнүүдэй далда удха
4. «Гэсэр», «Ниргуун ботуур» үльгэрнүүд соо мангадхануудай дүрэнүүд
5. «Гэсэр», «Ниргуун ботуур» гэхэн үльгэрнүүд соо эхэнэрнүүдэй дүрэнүүд.

Глоссарий

1. аман зохёол - фольклор
2. удха - содержание
3. зураг - картина
4. зураглалга - описание
5. далда удха - иносказательная природа
6. далда - шэлжэхэн, таамаг
7. үйлэ - действие
8. онтохонууд - сказки
9. Хониной шагай - альчик
10. үнээнэй гү, али гүүнэй - арака
11. ажахы хүтэлэгшэ - дарга
12. дээдэ уулан - катаур
13. зэрлиг энжэгэн - кулан
14. бүдэй янза - нарма
15. халат, хубсаһан - тэрлик
16. баруун хойтохи Монголой хада уула - Хангай
17. намаагай ургамал - чакан
18. булагай нэрэ - Ягир-Хар